

ВЪНШНА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ИЛЯ ЗЛАТАНОВ, ПАЛМИРА ЛЕГУРСКА

Секция „Етнолингвистика“

Иля Златанов, Палмира Легурска. ВЪНШНА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Българският заема особено място в семейството на славянските езици. Той е първият писмен славянски език. В ранния си период старобългарският е общ книжовен език на славяните, откъдето и алтернативното му име в чужбина – старославянски. По-късна форма на езика, приета в Московското княжество, става богослужебен език на православните славяни и носи името църковнославянски.

Деветнайсети век заварва българския език драстично променен. За разлика от останалите славянски езици, именното склонение е изчезнало. В глаголната система, също обратно, се е развила сложна система от времена и наклонения. Речниковият състав изобилства със заемки и чуждоезикови изрази. Но съзнанието, че България е родина на славянската писменост и книжнина, помага на книжовния език да възвърне славянския си речник.

Студията представлява опит да се разгледа развитието на българския език през призмата на историята на българите и България. Първата част обхваща периода до XIV в. Втората част е посветена на взаимодействието между балканските езици и възникването на новобългарския език.

Ключови думи: предславянско наследство, Римска империя, славянско заселване на Балканите, редакции на старобългарския език, плурицентричен език, балкански адстрат, опростяване на словоизменението, Балкански езиков съюз, църковнославянски суперстрат

Bulgarian holds a special place in the family of Slavic languages. It is the first written Slavic language. At its early stage Old Bulgarian served as a common standard language of the Slaves, hence its alternative name abroad – Old Slavonic. A later form of the language adopted in the Duchy of Moscow, became a liturgical language of the Eastern Orthodox Slaves, known as Church Slavonic.

The 19th century found the Bulgarian language dramatically changed. Unlike the other Slavic languages, the declension of nouns was completely lost. In contrast, quite an intricate system of tenses and moods evolved. In the vocabulary, borrowings and foreign expressions were abundant. However, the consciousness that Bulgaria is the homeland of the Cyrillic script and Slavic literature helped the standard Bulgarian language to recover its Slavic lexicon.

The study is an analytical essay to examine the evolution of Bulgarian language from the perspective of the history of Bulgarians and their state. The first part covers the period up to the 14th century. The second part is devoted to the interaction between the Balkan languages and the emergence of the modern Bulgarian language.

Keywords: pre-Slavic heritage, Roman Empire, Slavic settling in the Balkans, variants of the Old Bulgarian, pluricentric language, Balkan adstratum, inflectional simplification, Balkan sprachbund, Church Slavonic superstratum

Историята на езика е тясно свързана с историята на неговите носители. Възможно е да се разглежда и само вътрешната история на даден език: промените във фонетиката, речника и граматиката, без оглед на общността, която е говорела на този език. Но външната история обрисова една по-пълна картина и очертава факторите, довели до езиковите промени.

Външната история е разказ за това, как историята на обществата рефлектира върху езика, на който говорят. Тя включва такива фактори, като обитаваната територия и нейния релеф, миграциите, успехите и провалите в политическата история, религията, стопанския живот и обичаите на народа – всеки един аспект от техния живот. Увеличаването на земеделските земи води до изсичане на горите в ниските места и думата гора ‘планина’ в български променя значението си на ‘лес, пространство покрито с дървета’. Пасищата се изнасят по високите поляни и планина, дума сродна на поле, добива значение ‘възвишение, бърдо’ (за разлика от чешкото *planina*, което означава ‘равнина’). Езикът е толкова съществен елемент от човешкото поведение, че практически няма дейност, която да не намира отражение в него.

Разказът за външната история на езика ни се базира върху исторически и езикови изследвания, посочени в края като ИЗТОЧНИЦИ.

Българският език принадлежи към славянската група на индоевропейското езиково семейство. Но дълго преди индоевропейците да се появят на историческата арена, през територията на България преминават редица пле-

мена и народи, които са оставили генетични и езикови следи у по-късните заселници.

Пред-славянска България

През неолита и каменно-медната епоха на Балканския полуостров съществуват редица цивилизации, генетично свързани с Мала Азия. През ранния неолит (VII–V хилядолетие пр.н.е.) е разпространена Старчевско-Кришката култура, известна у нас като Караново I. Културата Винча (VI–III хилядолетие пр.н.е.) на север достига средното течение на Тиса, на юг – Скопското поле, а на изток – Софийското поле. Винчанската култура е известна с първата европейска протописменост, разпространена на големи територии от Северна Гърция до Словакия и от Хърватска до Румъния. Популярни образци са известната Плочка от Градешница, печатите с писмени знаци от Караново, плочките от с. Тартария в днешна Румъния, откритата в Егейска Македония Табличка от Дупяк и др. Знаците са удивително стандартизирани на тези огромни територии, което говори за културен обмен и богат духовен живот (Merlini 2009).

Също през средния неолит в Добруджа е разпространена културата Хаманджия. Към късния неолит и халколита се отнасят културите Боян–Марица (Караново V) и Гумелница (Караново VI). Последната култура е известна с най-старото златно съкровище в света – Варненското. Предвид факта, че тези култури се появяват в резултат на миграции от Мала Азия, а според привържениците на макро-компаративистиката езиците на малоазийските неолитни и енеолитни култури (хатски и хуритски) са сродни на севернокавказките, езикът на онова население ще да е бил близък към пра-севернокавказкия и е останал като субстрат в индоевропейските езици. Тези субстратни следи се откриват в редица изследвания (Николаев 1984; Старостин 1988).

Едно свидетелство за тези ранни контакти е думата *кон*. Тази дума се намира в родствени отношения с думите *кобила* и староруското *комонь*. Изходният корен се реконструира като **kōtnь* от по-старото **kobnь*. Древните предстани свързват коня с растението *комоника* или *комонига* – сладка детелина. Предполага се, че източникът на тези думи се корени на Балканите и в Мала Азия (Фасмер/кобыла). В района на река Меандър е засвидетелстван етнонимът *Καβαλῆϊς*, *Καβηλῆς*. Изконният индоевропейски корен **ekwo-* в много езици е заменен с други синоними: вероятно е съществувало табу за произнасянето на името на това животно, което е играело важна роля в индоевропейската религия.

През гръцки в българския са проникнали и други заемки от пра-севернокавказкото езиково семейство: *зефир*, *демон*, *кипарис*, *кокичка* ‘костилка’, *дракон*. Миграционният термин **bhurgh-* със значение ‘кула’ е отразен в арменски като *burgn*, германски **burg-*, арамейски *burgin*, *burgon*, арабски *burǧ*. Предполагаемият му произход е хурито-урартски и в гръцки влиза като *πύργος*, откъдето е в крайна сметка името на *Бургас* (Николаев 1985).

Към средата на IV хилядолетие пр.н.е. в Европа настъпва „вторична продуктова революция“, знаменуваща началото на бронзовата епоха на Балканите и в Мала Азия (Sherratt 1981, 261–305). През този период се осъществяват такива иновации като появата на плуга, впрегатните животни, дългорунните овце и използване на вълната им, одомашняване на коня, разпространение на виното и др. Към края на III хилядолетие пр. н.е. настанва пълното господство на бронзовата култура в почти всички територии в Югоизточна Европа, Близкия изток и Египет. Важни свидетелства за бронзовата епоха в България се откриват при с. Езеро, Новозагорско и Плоската могила при с. Юнаците, Пазарджишко. Появата на бронзовата култура в България се свързва и с най-стария културен пласт на Троя.

Бронзовият век е епоха на индоевропейската експанзия. Миграцията на палеобалканските народи в началото III хилядолетие е свързана с Баденската култура в средното течение на Дунав. Между Троя и Баденската култура се откриват редица аналогии. Според Ю. В. Откупщиков палеобалканските езици – тракийски, фригийски, карийски и македонски – са се говорили от население, което идва на Балканите преди гърците. По-късно предците на тези народи на няколко вълни и по различно време се отправят на юг, където индоевропеизират неиндоевропейската култура, като усвояват значително количество неиндоевропейска лексика. Но основната маса на фригийците и част от траките тръгват на югоизток, към Мала Азия. А гърците се спускат на юг заедно с палеобалканските племена, но основно – след тях (Откупщиков 1988, 39).

Тракийски и дако-мизийски субстрат се открива в съвременния български, както и в другите балкански езици – румънски и албански. Звукът /ъ/, който не фигурира като самостоятелна фонема в славянските или романските езици, се среща в български, румънски и албански. Някои виждат в това „тракийски акцент“. Към субстратната тракийска лексика се причисляват такива думи, като *буза* рум. *buză* и алб. *buzë* ‘устна, бърна’, *грив*, *гривест* ‘сив или пъстър (за очи, за птици)’ рум. *griv* ‘пъстър, петнист’ гр. *grivas* ‘сив кон’, *левурда* ‘див чесън’ рум. *leurdă* и алб. *hurdhë*, *катун* ‘временно селище, стан’ рум. *cătun* и алб. *katund* ‘село’, *мургав* рум. и алб. *murg*, *катерица*, рум. *a se cățara* ‘катеря се’ алб. *kërcej* ‘подскок’, *карпа* ‘скала’ алб. *karpë*, от където и името на Карпатите. В Античността са засвидетелствани около 400 топонима от тракийски произход, от които до наши дни са достигнали имената на реките *Вит*, *Искър*, *Лом*, *Места*, *Струма*, *Тимок*, *Тунджа*, *Янтра*, и др. В някои случаи славянските речни имена са семантични дублети на тракийските: *Арда* се извежда от значението *бял*, а в най-горното си течение Арда носи името *Бяла река*; названието *Вардар* се извежда от *swordo-wori* ‘черна вода’ и най-големият приток на Вардар е *Црна река* (Георгиев 1977).

Запазването на древната хидронимика е свидетелство за относително мирните контакти между древните траки и по-късните заселници. Противово-

положен пример откриваме в Северна Индия (Пенджаб), където топонимиката и хидронимиката са изцяло арийски и не съдържат дравидски черти. Ако отношенията към старите заселници са враждебни или ако старото население е прогонено или унищожено, старата топонимика се сменя с нова. Ригведа съдържа редица сведения, че ариите са презириали своите съседи и предшественици. Санскритските термини *даса* и *дасю* означават първоначално ‘диваци, смутители, врагове’, а след покоряване на местното население – ‘слуги, роби’. Думата продължава да живее в езика на българските цигани, където *дасикане рома* означава ‘цигани-християни’.

В труда си „За лечебните средства“ Диоскорид дава тракийските и дакийските имена на някои билки (Murray 1884: 68; Nutton 2004: 177). От тях може да съдим, че съвременните им български названия представляват семантични паралели или калки от тези езици: *сладка напрат*, *волски език*, лопен с местно име *свецилка*.

През 342 г. пр. н.е. Филип Македонски превзема тракийския град Евмолпия и го преименува в своя чест *Philippo-polis*. Това название е преведено на тракийски като *Pulpu-deva* ‘Филипов град’ и през старобългарското Пълдннъ живее и до днес във формата *Пловдив*.

През II век пр.н.е. тракийските територии са част от елинистичния свят, чиито богатства привличат келтските племена от Централна Европа. Галатите нахлуват в Тракия през 278 г. пр. н.е. и основават свое царство със столица Тиле. Следи от пребиваването на келтското племе галати на Балканите са топоними, носещи името Галата – село в Ловешка област, квартали във Варна и Истанбул, нос на Черноморието на изток от Варна.

На много места келтите строят укрепления, оградени със заострени колове. Те се наричали *dūnon* и до сега на ирландски *dún* означава ‘крепост’, а уелското *dinas* е ‘град’. Редица европейски градове дължат името си на тези крепости: Лион (*Lugdunum*) и Вердюн (*Verodunum*) във Франция, Уимбълдън и Лондон в Англия. *Lugidunum* в Полша сега се казва Легница, съвременното име на словенския *Neviodunum* е Дърново, а *Singidunum* е станал Белград. В България келтската крепост *Дудония* през римско време става *Бодония*, което преминава в славянското название Бъдъинъ, сега *Видин*¹.

В резултат на четвъртата македонска война през 146 г. пр. н.е. Македония е завладяна от Рим, а Гърция попада под властта на македонския префект. Окончателното завладяване на Тракия става през следващото столетие. Земите край Дунава са покорени след голям поход на римския пълководец Марк Лициний Крас през 29–27 г. пр.н.е. В крайдунавските земи първоначално е създаден военен окръг под командването на македонския префект. Към 15 г. н.е. завладените крайдунавски земи са официално оформени в римска провин-

¹ Това е закономерен фонетически преход, отразен и в други названия – Nona, Salona и Scardona в Далмация сега звучат като Нин, Солин и Скрадин, а Roma е Рим.

ция, наречена Мизия, по името на племето мизи. Земите на гетите на изток от река Янтра чак до Черноморското крайбрежие били предадени на съюзното Одриско царство. Одриското царство съществува до 46 г. н.е., когато император Клавдий го анексира и създава от територията му римската провинция Тракия. Така седем века преди идването на славяните земите на днешна България са част от Римската империя.

В Римската държава съществена част от инфраструктурата са пътищата, осигуряващи ефективни комуникации за придвижването на армии и чиновници и за транспортирането на стоки. В Западна Европа постланният с камък римски път *via strata* става нарицателен за път или за улица – ит. *strada*, англ. *street*, нем. *Strasse*. Но на Балканите и в Южна Италия, където предприемските традиции са още силни, се настанява гръцката дума *δρομος* (йонийски *δρομος*) – бълг. *друм*, рум. *drum*, сицил. *drom*, калабр. *dromi*. Затова пък такава важна част от римския обществен живот, като градските бани, навлиза като термин в български: *баня* от *balneum*, нар. *bāneum*.

В периода на хунските нашествия през V в. император Теодосий II издава заповед, в който за първи път думата *clausura* се споменава в значение „крепост, охраняваща важен проход“ (Madgearu 2016). Думата е производна от глагола *claudere* ‘затварям’ и във фонетичен облик *clusa* дава началото на думата шлюз (старофр. *eschuse*, хол. *sluis*). Но на Балканите планинските проходи имат ключовата стратегическа роля и думата се преосмисля под влияние на гръцкото *κλειδιον* ‘ключ’. Сега думата *клицура* освен в прякото си значение ‘дефиле, теснина, планински проход’ фигурира и като топоним на много места в България, Гърция, Сърбия и Албания.

Римската власт до голяма степен нивелира езиковата разпокъсаност на па-леобалканските племена и в крайна сметка се утвърждават два основни езика: латински на Север и на Запад и гръцки на Юг, т.нар. Иречекова линия (Jireček 1911). Латинският остава официален език на империята до началото на VII в. От народния латински на Балканите произлизат източно-романските езици: румънски, аромънски, мегленитски (влахомъгленски) и истро-румънски. Албанският език отразява силно латинско влияние. Българският език контактува с романската стихия през цялото си съществуване и ние не винаги знаем със сигурност през кой период дадена латинска дума е заета в български. Например по облика на думата *клеърѣтъ* ‘другар’ може да съдим, че е заета още в старобългарски и че не идва директно от латинската книжовна форма *collibertus* ‘освободен заедно с някого’, а от народната *collivertus*. За ранни заемки могат да се приемат такива думи, като *ракла* от *arcula*, vulg. *arcla* ‘съндъче’, *оцет* от *acetum*, *хурка* от *furca* ‘разклонен прът, чатал’. Думата *кофтор* ‘печка’ и *коптор* ‘неугледна паянтова къща’ произлизат от **coctorium* и в италиански съществуват думи като абруц. *kottora* ‘котел’, калабр. *cuttuori*, ит. *cottoio*. Но третирането на консонантната група *ct-* е типично за балканския латински – рум. *cuptor*, алб. *koflor*.

Четвърти век е белязан с две епохални събития. Константин I пренася столицата във Византион, наречен в негова чест Константинопол. Сердикийският едикт на Галерий от 311 г. и Миланският едикт на Константин през 313 г. провъзгласяват християнството за равноправно на другите религии. За Балканския полуостров обаче най-голямо значение имат нашествията на варварските племена – бастарни, карпи, хуни, готи. В резултат на тези нашествия и опустошения градският живот замира. Характерно е, че в румънски практически няма латински думи, свидетелстващи за урбанизирано общество. Самата дума за град – *oraș* – е заета от унгарското *város*. Глаголите за движение *pleca* ‘тръгвам’ и *merge* ‘отивам’ произлизат от такива латински думи като *plicare* ‘сгъвам палатките’ и *mergere* ‘потаям се, спускам се’ и навеждат на мисълта за номадски планински бит.

Интервалът между VI–VIII в. е ключов за европейския етногенезис като цяло. А на Балканите, след успеха на романизацията през първите векове на хилядолетието, славянската експанзия внася значителни етнолингвистични промени.

Славяните и българският език

Българският език принадлежи към южната група на славянските езици.

Към V в. като главно направление на славянските миграции се очертава Ромейската империя, изобилстваща с богатства, които са могли да бъдат придобити като плячка по законите на войната. Славянските миграции променят завинаги облика на Ромейската империя. За разлика от по-ранни заселници като готите, славяните трайно се настаняват на Балканския полуостров.

Ранните славянски заселници имат силни връзки със старите си племенни съюзи. Като спомен за старото единство етнонимът *сърби* се носи както от сърбите в Сърбия, така и от лужишките сърби в Саксония и Бранденбург; *словенци* и *словаци* наричат себе си с едно и също име.

Антите пазят спомен за северната си прародина чрез няколко собствени имена. В района между сегашните Смоленск и Псков обитава племето на *кривичите*. Техните съседи, латвийците, разпростират името им върху цяла Русия – *Krievija*. В Пелопонес пък те се споменават под името *Κρίβησκαν*. Името на първата българска столица *Плиска* има същия произход като *Псков* (<Пльсков) и полския град *Pszczyna* (старо *Plszczyzna* от **Pľščina*). На 30 километра от Плиска се изгражда втората българска столица *Преслав*, чието име е съвзвучно с *Переяславль* – име на няколко града в Древна Русия.

Сред многобройните племена на смоляни, ринхини, сагудати, велегезити, ваюнити, езерци, милинги и други липсва военно и политическо единство. Парадоксално, но точно на това се дължи техният демографски успех. Славяните прилагат партизанска тактика на внезапни набези и бързи бягства, с кои-

то ромейската армия трудно може да се справи. И така към средата на VII в. голяма част от Балканския полуостров се пославянчва.

На Балканите се формира южен праславянски диалект, в който се срещат както източнославянски, така и западнославянски черти.

Общи с източнославянския са преходът на консонантните групи **kv* и **gv* в *cv* и *dzv > zv*: български: *цвят, звезда*; сръбски и руски: *цвет, звезда*. В западнославянския тези групи остават непроменени: чеш. *květ, hvězda*, пол. *kwiat, gwiazda*. Друга особеност е развитието на *jъ* в *i*: *имам, игра*, докато в западнославянския съчетанието изпада: *mám lmam, и hral gra*. В южно- и източнославянски групите **tl* и **dl* се опростяват, а в западнославянски се запазват: бълг. и рус. *ишло*, чеш. *šidlo*, пол. *szydło* и бълг. *дошъл*, рус. *пришел*, но пол. *przyszedł*.

Западнославянски характер има промяната на съчетанията *tōrt, tērt, tōlt, tēlt*, напр. бълг. и сръб. *злато, сребро*, словашки *zlato, striebro*, но в руски с пълногласие – *золото, серебро*.

В края на VII в. Константинопол официално признава българската държава. През лицето на тази нова сила, която е на път да обедини славянските племена, имперската политика към славяните се променя. Ромеите предпочитат да включват славяните в своята сфера на влияние, отколкото да им позволят да помагат на българите. Наред с това, за да намалят славянското присъствие в Европа, властите преселват към четвърт милион славяни в Мала Азия и ги интегрират в имперската система. Откъснати от основната славянска маса, към началото на IX в. те вече са почти асимилирани (Graebner 1975: 195–198).

В Елада асимилацията на славяните значително се забавя. Близостта до българската държава и създаването на писмен език през IX в. отслабва културното влияние на Византия: наред с гръцката вече има и славянска литература. Реелинизацията на Пелопонес и континентална Гърция продължава с векове, а до Македония достига чак през XX в.

Езиковите процеси свидетелстват за сложните миграции и прегрупирания на славянските племена. Историята на Славиниите на Балканския полуостров сочи, че славяните са били лоялни на своето военно-политическо обединение, но за обща съгласувана политика не може да се говори. Едни Славинии са воювали с империята, докато други са търгували с ромейските градове, а понякога са се наемали и в армията. Така например Прокопий Кесарийски съобщава, че византийските военачалници са вербували за операции в планините войници от антите, „защото тези варвари са най-пригодни за битки в трудно проходими места“ (ГИБИ II: 128).

В групата на южните славяни съществувало племенно раздробяване, започнали да се формират различни междуплеменни и езикови връзки. В резултат на това доста рано се оформят различни диалектни ареали. Един от най-ярките диференциални признаци е съдбата на звуковите съчетания *tj* и *dj*. В източната и южната част на Балканския полуостров тези групи се развиват в

št и *žd* (*машеца, гражданин*), докато на запад те дават *k'* и *g'* > *č*, *đ* /*j*/ (*mašeha, građanin*). Ние не знаем точните граници на тези изоглоси в миналото, можем само да твърдим, че ареалът на *št* и *žd* се е простирал доста по-западно, отколкото е сегашното му разпространение. Така например въз основа на славянските заемки в унгарски можем да съдим, че в Трансилвания и Източна Унгария е бил разпространен *št-žd* диалект: *mostoha* 'машеца', *rozšda* 'ръжда', град *Пеца* < стб. Паштъ. В днешната Западна Унгария е бил разпространен диалектът на панонските славяни, който представлява преходна форма между езиците на сегашните хървати-кайкавци и словенците, от една страна, и моравците и словаците – от друга. От тези говори са заети такива форми като *ragva* 'раничка на кожата' < прасл. **rъdjа*, хърв. *rđa* и *lencse* 'леща' < прасл. **lętja*, хърв. *leca*, словен. *leča* (Zoltán 2013).

Разпределението на някои изоглоси в съвременните южнославянски езици подхранва идеята за двуфазно заселване на Балканския полуостров (Стойков 1963). Първата славянска вълна заселва почти целия полуостров, а една по-късна вълна се вклинява между ранните заселници и ги разсича на два фланга: източен, обхващащ голямата част от съвременните български говори, и западен в чакавски хърватски и словенски. Централният клин е представен от щокавските говори в Сърбия и Босна, както и в част от западнобългарските говори. Така например групата *чр-* се запазва в повечето български говори, в това число и крайни западни – Дебърско, Стружко, Охридско (*черен, червен, черво*) и в чакавски (*črīvo*), но се променя в щокавски (*crevo*), както и в редица западнобългарски и рупски диалекти (*црън, цървен, църво, цървул*). Лексемата *klasti* 'слагам, поставям' в централния ареал е изместена от други лексеми (*sъložiti, postaviti, turiti*), но е запазена в латералните говори – в някои словенски и чакавски край Адриатическото крайбрежие и в южните български говори във Вардарско, Беломорието, Родопите и на изток до Странджа (*Кладаха темеля* 'сложиха основите', *То хляб не клава в устата хич* и др.). В българската езикова територия се вклинява област, в която личното местоимение за 3 л. ед. ч. е *он* (Северозападна България, преходните говори, северни вардарски говори). Както на изток, така и на запад от нея (Прилепско, Кичевско, Ресенско и Стружко) се употребява личното местоимение *той*.

В новите културно-исторически условия се осъществява консолидиране на диалектите и образуване на нови диалектни общности. С възникването на общи иновации разнородните диалекти се свързват в единно цяло, като образуват териториални общности. В Северна Далмация и Истрия се обособяват чакавските диалекти. „Алпийският славянски“ обединява словенски и кайкавски хърватски. На изток от чакавците и кайкавците живеят носителите на щокавски, които се подразделят на икавци (на север до река Дрина), йекавци (в сегашна Черна Гора, Южна Далмация, Херцеговина и Босна) и екавци на изток от Дрина, в земите, които са влизали основно в състава на първата българска държава (Сотирович 2014).

Езикът на славяните от българската група се характеризира с лесно разпознаваеми уникални характеристики. Това са широкото произношение на ъ като 'а или ā, и съчетанията št и žd на мястото на старите *tj и *dj. Особеностите на този славянски диалект са засвидетелствани из цялата източна и южна част на Балканския полуостров и околните земи: в Румъния, Панония, Албания и Гърция. Запазените славянски топоними в Гърция имат несъмнен български характер. Те са отразени както чрез якавото произношение (*Πράδαλλα* < Прѣдѣла, *Δριάνοβον* и *Δράνοβον* < Дръново, *Βρυάζα* < Бръза), така и чрез застъпниците *ш* и *жд* – *Μπεστενίκα* < Пецынникъ, *Ρεκίστιανα* < Ракыциане, *Γράσδανι* < Граждане, *Ραδοβύσσι* < Радовнждъ. Гръцките топоними отразяват и по-късното българско изясняване на ер малък в /e/ – *Λιασκοβέτσι* в Епир < Лѣсковыць (Vasmer 1941).

В своя труд „Славянское население в Албании“. А. Селищев посочва, че „лингвистичният анализ на топографските славянски названия в Албания, както и някои други данни, показват, че славяните, населявали южна и средна Албания, са били от същата езикова и етническа група като славяните в басейна на южна Бистрица, в Епир, Македония, Тракия и Мизия – групата на българските славяни“ (Селищев 1931: 54). В корчанския говор и досега е запазено якавото произношение: *бр 'ак*, *п'ана*, *чов 'ако*. Българско-гръцкият речник, писан в Костурско през XVI в., съдържа само форми с *ш* и *жд* – *кашта*, *вяжда*, *рожда* и отразява старинния широк ятов гласеж в думи като *коляно*, *невяста*, *мляко*.

Българският език се формира и запазва върху териториите, свързани с българската държава. Сродните диалекти на отделните племена, образували българската народност, постепенно започват да се сближават. Единството на българите се гради върху съзнанието за самостоятелен владетел, равен по достойнство на византийския император, за независима национална църква и за собствен писмен национален език. Фактът, че България е единствената европейска държава, която не е променяла името си от основаването до наши дни, затвърждава етнонима „българи“.

От основаването си до царуването на хан Крум България е разположена между Карпатите и Стара планина. Земите отвъд планините се наричат *Ταγερρε* – на север това е Трансилвания (*Trans-silvania* – „отвъд горите“), на юг – Тракия. Дългото ромейско владичество над Тракия е запомнено и чрез названието *Романя*: – „ходене на романя“ е ходенето на жътварки от Северна България в Тракия. Сходна историческа аналогия е отразена в названието на италианската област *Romagna*, която остава под византийска власт, докато Северна Италия под властта на лангобардите стават Ломбардия.

През средата на българската държава тече Дунав, на запад са владенията на аварите, отвъд реките Искър и Олт. Покрай реката Олт още от римско време съществува *Limes Transalutanus*, защитаващ римската провинция Дакия. На изток България се простира до Днепър, където граничи с хазарите и маджарите.

При Тервел към България е присъединена областта Загоре, и българо-ромейската граница се установява по Еркесията (Големия окоп) – системата от укрепени валове, свързваща Черноморското крайбрежие с долината на река Марица. Но в Сюлейманкьойския надпис, който описва определянето на границата, става дума и за „славяните, които са под василевса“, както и за „останалите славяни, които не са подчинени на василевса в крайбрежната област“ (Бешевлиев 1981: 103–113). Това славянско население по-късно става част от българския народ.

При Крум и неговите наследници аварският хаганат е разгромен и към България са присъединени редица области по средния Дунав. България и Франкската държава стават съседи. Областта между Дунав и Тиса на север граничи с Галиция, Рутения и Полша. Завоеванията на българите предизвикват недоволството на местните славянски племена, които се оплакват на император Лудвиг Благочестиви от „безмилостните нападения на българите“ (Royal Frankish Annals (year 824), p. 116). Експедиционният корпус на Омуртаг връща размирните тимочани, браничевци и ободрити под контрола на българската държава, като назначава български управители (rectores) на мястото на местните славянски вождове (duces).

В края на IX – началото на X в. маджарите проникват в Карпатския басейн и изтласкват оттам българите. Под българска власт остава белградското бори-тарканство, което обхваща земите между р. Колубара на запад и Морава на изток. Български е и комитатът между реките Марош и Дунав, който включва и земи на юг от Дунав – град Видин с неговата област (Венедиков 1979: 74).

По времето на Крум в България е включена и Средецката област, а при Пресиян са овладени Родопската област и земите на запад от Струма. При Симеон към тази територия са присъединени и земите между Беласица и Бяло море. Югозападните земи са организирани в три комитата – Средецки, Скопски и Деволски.

Така в българската държава се включват различни славянски племенни групи. При създаването на България участват северите и седемте славянски племена. С присъединяването на земите по средния Дунав в България влизат браничевци, моравци и тимочани. Около Солун живеят ринхините, на изток от тях са струмляните и смоляните. Между Солун и Бер са драговитите, а между Охрид и Велес – берзитите.

Североизточните земи, където е столицата, представляват „вътрешната област“, управлявана лично от хана. Когато българската власт се разпростира въвн от тази област, владетелят изпраща свой представител – таркан – който упражнява властта си от името на хана. Отделните области са се ползвали със значителна самостоятелност.

През целия период на съществуване на Първата и Втората българска държава Византия не се отказва от амбициите си да си върне загубените територии. Към началото на X в. под българска власт са повечето европейски

владения на империята. Но половин век по-късно България търпи поражение от Византия. След десетина години обаче си връща загубените територии и даже завоюва нови. След това започва продължителна борба, докато най-накрая Първата българска държава е завоювана от Византия.

През X–XIII в. центърът на общественно-политическия и културен живот на страната неколkokратно се сменя от североизток към югозапад и обратно. След като Йоан Цимисхий завоюва Преслав, на югозапад поемат инициативата комитопулите. След близо 40-годишна война България пада под властта на Византия. През XII в. въстанието, което довежда до възстановяване на българската държавност, избухва на североизток, в Търново. И десетина години след възкресението си българската държава отново си връща южните, западните и югозападните земи.

През цялата българска история се извършват преселения. През византийския период в Тракия са заселени павликяни от сирийски и арменски произход. С течение на времето те възприемат българския език, но поради затворения характер на тяхната община павликянските говори развиват особености, които ги отличават от съседните български говори.

Географското и административно обособяване на българските територии обуславя диалектното членение на българския език. Още първите изследователи на старобългарския език са поразени от „изключителното диалектно разчленение“ на езика (Щепкин 1899: IV). Разликите между старобългарския Североизток (Преслав) и Югозапада (Охрид) могат да се илюстрират със следните лексикални съответствия:

КААЪ БРЪННІЄ
ВЕАНКЪ ВЕАНН
ТОКЪ ГОУМНО
ЖРЪДЪ ДРЪКОЛЬ
КААДАЗЪ СТОУДЕНЬЦЪ
ЛЪВЪ ШОУН

Все пак до нас не са достигнали много старобългарски паметници, които да са достатъчно изразителни в диалектно отношение. Но съвременните български диалекти, както и топонимията, предоставят ценни сведения.

Преди масовата урбанизация, хората от различни краища са имали развито чувство за своите езикови особености. Специфичният говор на даден регион често може да прерасне в прозвище, нарицателно за цялата етнографска група. *Ваяците* в Източна Стара планина са наречени по частицата *ва* вместо *бе* или *бре* (*Къдя отиваш ва?*). Преселниците от съртовските села се сдобиват с прозвището „*шиковци*“ по частицата за бъдеще време – *шъ идима, шъ види-*

ма. В Странджанско етнографската група на *тронките* е наречена по характерната за говора дума *тронка* ‘малко’. Населението на областта Мала Река в Дебърско носи името *мияци*, поради изговора на местоимението *мие* вместо *ние*. Жител на Битолско, който казва *пули вака* вместо *гледай тука*, получава прозвището *пуливак*. Стефан Салгънджиев, който в края на XIX в. учителства в Солун и в Сяр, описва езиковите представи на мърваците – жители на Неврокопско и Сярско, които се занимават с добив на желязо:

Според мърваците р. Мѣста, която прѣсича на двѣ половини Неврокопската и Драмската каази, е служила за прѣдѣлъ мѣжду тѣхъ (мървацитѣ) и тѣй наричанитѣ помаци. Мървацитѣ твърдятъ, че до кѣдѣто въпросителното мѣстоимение *кой, коя, кое*, слѣдва да се изговаря на *кутри, кутра, кутро*, до тамъ е границата на помацитѣ; а отъ дѣто то захваща да се замѣнява съ *кена* за мъжки и женски родове и *кено* за срѣдний родъ, отъ тамъ захващала границата на рупцитѣ, на които, така изговореното мѣстоименне, било изключително тѣхна собственост (Салгънджиев 1906: 110).

Първите опити за класификация на българските диалекти са от средата на XIX в.

Една от най-рано установените изоглоси е ятовата граница, според застъпниците на звука ъ: произношението *няма хляб* в Източна България и *нема хлеб* в Западна. Ятовата граница в много български говори се установява сравнително късно. Широкият изговор на ъ е отразен в многобройни румънски, гръцки и албански заемки от български. В румънския до възприемане на латиницата през XIX в. буквата ъ се използва за предаване на дифтонга *ea* (*deal*, старо дѣл ‘хълм, бърдо’). В екавите български говори широкото произношение е запазено след рано затвърдели съгласни: *цадим* < ѿѣдѣти, *цатим* < ѿѣзѣти, *сакам* ‘искам’, източно *сякам* ‘мисля’ от сѣкж, *цаливам* < ѿѣловати. Първите сигурни случаи на екавизъм по паметниците не са по-ранни от XIII в.

Без да съвпадат напълно с нея, но успоредно и близо до ятовата изоглоса минават и други диалектни граници. Още в началото на XX в. (Miletič 1903) са описани такива особености на източнобългарските говори, като редукция на неударените гласни (*зилѣну, дѣрувѣ, бѣшѣта*), силно смекчаване на съгласните пред предни гласни, смесване на носовките (*шѣтам, западно шетам*), преглас на етимологичното *а* (*жаба–жеби*), окончание за 1 л. сег. вр., произлизащо от *ж* (*бера* срещу западно *берем*), окончание в мн. ч. – *м*, а не – *ме* (ние *берем, западно береме*) и др. Езиковите изоглоси до голяма степен се припокриват с редица етнографски граници като разделението между белодрешковци и чернодрешковци, еднопрестилчена и двупрестилчена носия, разпределението на музикалните инструменти дудук или гусла, и др. (Митова-Джонова 1989).

Тези изоглоси са особено ярко изразени в Северна България, като за граница служи зоната между реките Искър и Осъм. На юг от р. Марица и Еркесията, традиционните тракийски и рупски говори в много отношения приличат

на западните говори. Характерна рупска и западнобългарска особеност е премеът на ударението към началната сричка на думата, напр. *вода, ко̀за, жѐна, то̀рба, мо̀ре, иди, пла̀ти, излѐзи*. Премеът на ударението обхваща и префиксалните глаголи от свършен вид: *изб̀ришиа, от̀крадна*. В рупските говори, за разлика от североизточните, неударените гласни имат слаба или никаква редукция. Такава архаична особеност, като тройният определителен член, се среща в някои родопски и македонски говори, както и в трънски, но е непозната в Североизточна България. Книжовните ни форми *ръ̀це* и *но̀зе*, базирани на балканските говори, произлизат от старото двойствено число; на юг и на запад вместо тях се използват старите форми за множествено число *ръ̀ки* и *но̀ги*. Лексикалните изоглоси, обединяващи Юга и Запада, са многобройни: *немо̀й* (с-и. *недѐй*), *кина/к̀ъна* (*к̀ъсам*), *до̀я* в значение 'давам да суче' (*к̀ърмя*), *чу̀вам* в значение 'отглеждам' и мн.др.

Може би най-яркият признак, противопоставящ североизточните говори на всички останали, е рефлексът на *ѣ*. В североизточните говори, в зависимост от фонетичните условия, *ѣ* се реализира като *а* или *е*. Това обуславя редувания от типа *л'ато – летен*. В рупските говори такива редувания липсват, там *ѣ* се реализира независимо от фонетичните условия като */а/* или */а̃/*. На запад наследникът на *ѣ* във всички позиции е */е/*. В това отношение западните говори представляват единство с екавите говори на Сърбия, които от своя страна се противопоставят на йекавите говори с редуване на гласните според различните фонетични условия: *dijete*, но *djeca*, *brijeg*, но *bregovi*, *grijev*, но *grehota*, *htio* (<* *hъtělъ*), но *htjela*. Така на Балканите се очертава една типологически консервативна централно-южна зона без редуване на гласните: в най-архаичното езиково състояние редуването е непознато.

Различното третиране на *ѣ* отразява най-древното административно деление на България. Североизточният диалект до голяма степен се припокрива с така наречената вътрешна държава. Това дава основание на Ст. Стойков да нарече североизточния диалект „централен“ (Стойков 1963: 313). С консолидирането на българската народност редица особености на североизточните племена се разширяват и обхващат присъединените комитати.

В голямата част от българските говори старобългарският звук *ж* се произнася като */ъ/*: мизийските, балканските, из Беломорието, в Преспанско, Дебърско, както и в центъра на Климентовата книжовна школа – Охрид.

Голямата носовка преминава в */о/* или */ѡ/* в някои говори с изолирано географско положение: смолянски, чепински, на югоизточния бряг на Преспанското езеро, в областите Дримкол и Голо бърдо по левия бряг на Бели Дрин. Подобно развитие има гласната *ж* и в словенски език.

Още по-ограничени са говорите, където рефлексът на голямата носовка се реализира като широко */ѣ̃/* или */а̃/*. Това са сравнително затворени микро-райони: еркечкият говор в Източния Балкан – български оазис сред турски села, в периферните стружки села Вевчани и Радожда, в Тетевен по долината

на река Вит, заобиколена от планински върхове. Тетевенският говор се илюстрира с примера *На забера кѣшта, на кѣштата комин – пуши, та се кѣса*.

В някои южни краища, които са влизали в състава на многонационалното Епирско деспотство – в Солунско, Костурско и Корчанско – следи от старите носовки се пазят във вид на разложен назализъм с различно качество на гласната: *замби – зѣмби – зѣмби – зѣмби*. Малката носовка се реализира като *ен/ем* или *ѧн/ѧм* – *коленда, гов'ѧндо, пендесе, пент'* (педя).

В една доста голяма зона, обхващаща пределите на съседните средечки и скопски комитати, застъпникът на голямата носовка е /a/: *кашта без маж не бива, болат ме забите* и подобни. Средечкият и Скопският комитат са присъединени към България по времето на Крум и Пресиян. По-късно те стават ядро на Самуиловата държава, а през византийския период само те влизат в темата България. По време на Второто българско царство големи територии от тези комитати стават част от Душановата държава. Своеобразната им история допринася за развитието на регионални черти.

В крайните западни говори, голяма част от които остават извън пределите на България, рефлексът на ж се реализира като /y/: *унутре* 'вътре', *знайу* 'знаят', *путье* 'пътче, малък път' и др. По този признак те приличат на повечето славянски езици, без лехитските и словенски.

Териториалният обхват на диалектите до голяма степен зависи от релефа. В големите открити пространства, където комуникацията между жителите е улеснена, отделните говори се разпростират върху голяма площ. Например подбалканският говор се говори в обширен ареал в Сливенско, Ямболско, Бургаско, Новозагорско, Старозагорско и Чирпанско. Разложкият говор е ограничен до Разложката котловина в горното поречие на река Места, между планините Рила, Пирин и Родопите. Дължината на котловината е 21 км, а средната ѝ ширина 12 км. Областта Полог в горното течение на Вардар според пътешествениците е „10 часа път дълга и 2 часа широка“. При такава дължина (към 40–50 километра) и трудна проходимост единството ѝ трудно може да се поддържа. И тя действително се дели на Горни Полог с гостиварския а-диалект (*рака, заб*) и Долни Полог с тетовския у-диалект (*рука, зуб*).

При цялото си диалектно многообразие, българският език е единен в основните си черти. Изработването на книжовни стандарти на различна диалектна основа (банатски през XIX в., македонски след Втората световна война) не води до комуникативни трудности и пречки в разбирането. В това отношение българският контрастира с такъв южнославянски език като словенския. Изолирани в труднодостъпни алпийски долини, словенските диалекти достигат до 50 регионални говора, обединявани в седем основни групи. Тази диалектна пестрота е отразена в словенската пословица *Vsaka vas ima svoj glas* – *Всяко село има свой глас*. Освен това словенците са били разпокъсани между различни държавни обединения (Унгария, Венеция, Австрия), което допълнително е допринесло за фрагментацията на езика. Българите

през по-голяма част от историята си са живеели в рамките на една държава. Първото българско царство очертава основните граници на българския език. След победата на Василий Българоубиец всички българи са част от Византийската империя. В края на Второто българско царство съществува феодална раздробеност, след което българите пак живеят заедно в Румелийския еялет на Османската империя.

Прабългарите

Със своята силна военна организация и държавност българите променят коренно облика на Балканите. След Византия, те за пръв път създават голяма многонационална империя.

Езикът на прабългарите е засвидетелстван в няколко кратки текста: Преславския надпис, надписа върху съкровището от Нагъ Сент Миклош, българските елементи в Именника на българските ханове, надписи от Волжка България с арабско писмо, Кубанско-българските рунически текстове. Сведения за прабългарския език се извличат и чрез съпоставителен анализ с други езици и най-вече чрез многобройните прабългарски заемки в унгарски – около 400 корена.

Прабългарският език спада към огурската група на тюркското езиково семейство. Единственият съвременен наследник на тази група е чувашкият език. В древността освен прабългарски тук са спадали езиците на аварите и на хазарите. Тази група твърде рано се обособява от останалите тюркски езици и съдържа някои особености, които я сближават с монголските езици. Най-ярките черти на огурските езици са т.нар. ротацизъм и ламбдаизъм. В пратюркски е имало особени съгласни /t/ – ламинален вибрент и /l/ – беззвучен латерален спирент. В „стандартните“ тюркски езици тези звукове преминават съответно в /z/ и /š/, докато в прабългарски дават /t/ и /l/. Например прабългарската дума *колобър* ‘жрец, вожд’ съответства на турската *kılavuz* ‘водач; който показва пътя’. Типични съответки са името на рибата *шапан* – тур. *sazan*, и наследникът на пратюркската дума *sıl* (1. зъб 2. заострена пръчка), която в турски става *şiş*, а в български – *шиле* ‘животно с млечни зъби, агънце’ (Turkic etymology / *sıl). Тези уникални характеристика правят много прабългарски думи лесно разпознаваеми.

Прабългарите дълго време пазят своя език и в българската държава са управляващ елит, което значи, че по отношение на славяните са били културни донори. Това определя и кръга от думи, които са заети от техния език. На първо място това са понятия, свързани с управлението на държавата и войската: *боил* и *болярин*, *сан* (**sān* ‘число, чест, почит’), длъжността *самънн* (‘началник на хазната’), производно със суфикс -чий от *sām* (‘число, сметка’), т.е. ‘сметководител’, *хоржгы*, род. п. – ‘ъве ‘знаме’ (<*urungu*), сега *хоругва* ‘църковно знаме’ и (*х*)*оруглица* ‘сватбарско знаме’, *бирник* от **bēr*- ‘давам’ (и в унгарски *bér* ‘заплата’), *чертог* ‘дворец’.

Общопотребителни думи са *верига* (<**ǵrūk*), *квар* ‘поквара’ (тюрк. **kōr* ‘вред’ с прабългарска дифтонгизация, отразена в началното /в/), *тояга* (ср. тур. *dayak*), *белег* ‘знак’ (от корена **bil-*, татарски *bel-* ‘зная’).

С религията са свързани *кап*, *капище* ‘храм’ (от **kāp* ‘образ, изображение’), *кумир* ‘идол’, *балван/болван* ‘каменен идол, голям камък’, *ковчег* (< *kapirčak* ‘сандък, ковчег’). Едно от най-значимите културни понятия е думата *книга*, заета във всички славянски езици. Старобългарската дума *кънига* и унгарската *könyv* са заети от езика на дунавските българи (**kūinik/g*), на свой ред ранна заемка от древната китайска *kwen*, съвременна *juan* ‘свитък’ (Дыбо 2007: 70).

Черти на прабългарски жрец-шаман се откриват в образа на Боян магесник, който можел да се превръща във вълк и в орел. Руският Вещий Боян или Баян в „Слово о полку Игореве“ също „растекашетса мыслню по древоу, сѣрым вълком по землн, шнзъм оулом под облакы“. В тюркските езици коренът **bōgü* означава мъдрец и вълшебник. Той е запазен в турски като *böjü* и сред гагаузите като *bü*, а от прабългарски е зает в унгарски като *bü* ‘магия’. Под българско влияние славянският глагол *бати*, *баати* ‘говоря, разказвам’ претърпява семантично развитие – *бая* ‘произнасям заклинания’, *обаяние* ‘омагьосване’.

За прабългарите, както и за другите тюркски народи, е характерна особена цветосимволика, при която географските посоки се свързват с определен цвят. Северът е черен, югът – червен, западът – бял, а изтокът син или зелен. Названието „бял“ се използва за редица населени места, разположени на запад от първата българска столица: Белград на Сава, наричан от унгарците *Nándor Fehérvár* – Български Бял град, Белград Албански, сега Берат, трансилванския Белград, на унгарски *Gyula Fehérvár* или съвременната *Alba Iulia*. Цветовият код навлиза и във византийската традиция. Докато романоизичното население на Епир и Тесалия се обозначава просто като „власи“, живеещите по-на север от тях се определят като „черни власи“, *Μαυροβλάχοι*. Обозначаването на румънците като черни или „каравласи“ се държи чак до XX в.

Притоците на някои реки също се квалифицират като „бели“ и „черни“ (Места, Вит, Искър, Лом, Дрин). Но реките често сменят посоката си, и противопоставянето „черен – бял“ трудно може да се тълкува като посока на компаса. В хидронимиката притоците често се обозначават спрямо това, дали се вливат отясно или отляво в голямата река. У прабългарите е било прието делението на войската на ляво и на дясно крило. Това деление се прилага и върху административно-териториалното устройство на държавата. При ориентация на юг, с лице към Византия, надясно се пада Западът, който се обозначава като „бял“. Десни притоци са Бела Места, Бели Вит, Бели Лом, Бели Искър, Бели Дрин в Косово, а черни са левите притоци (Черна Места, Черни Вит, Черни Лом, Черни Искър, Черни Дрин в Македония и Албания). Това обаче невинаги е така. Като Бяла река са наречени левите притоци на Луда река, Струма, Тунджа, Хаджийска река. Ляв приток е и Бели Осъм. Този привиден разнобой отразява различни хронологични пластове в назоваване-

то. Както показва Н. И. Толстой, сега определяме притоците по течението с лице към устието на реката, докато в древността е било тъкмо обратното – против течението, или с гръб към устието. Има многобройни свидетелства, които сочат, че реките с име Десна всъщност са леви притоци, което отразява тази древна гледна точка (Толстой 1997: 432).

Езиковите контакти между славяни и прабългари продължават доста дълго. При това дунавско-българският език също изпитва славянско влияние. Типичен пример за него има в Преславския надпис, изпълнен на прабългарски с гръцки букви. Там се открива следната фраза: ΕΣΤΡΩΓΗΝ ΧΥΠΕ 427 ΤΟΥΛΑΧΣΗ 854 означаваща „427 закопчалки (токи) се умножиха до 854“. Думата *estroGin*, *estriGin* „обица, закопчалка“ съответства на тюркската *isirga*. В прабългарската форма има метатеза на гласната *isrigV* с типичното славянско вмъкване на /t/ между проходната съгласна и /r/, както и досега в диалектите (*стребро* вм. *сребро*). Налице е фонетична изоглоса, усвоена от славянския език в прабългарски. В тюркските езици съчетание на повече от две съгласни е невъзможно (Мудрак 2005: 86). Наред с други примери, като славянизираната форма *уѣгѣуѣмѣ* (< *ичиргу боила*), това е свидетелство за период на активно двуезичие, преди прабългарите да възприемат окончателно славянския език.

Езикът на прабългарите оставя отчетливи следи в съвременния български. Властта на прабългарите е могла да заличи славянския елемент и езиковите ни връзки с другите славяни да се прекъснат. Това не е хипотетична ситуация – два века по-късно маджарите, макар и малобройни, налагат езика си над славянските си поданици. Прабългарите обаче създават многонационална империя, в която славянският език вече е функционирал като средство за общуване между отделните етнически елементи. Славянските заемки в източно-романските езици датират отпреди разпадането на прарумънския език преди 1200–1300 г. (Саенко 2015: 377). Друго свидетелство е названието *шкел*, с които румънци и албанци наричат българите. *Шкя* в балкано-романско произношение произлиза от латинското *Slavus* – славянин.

В крайна сметка славянският език се налага, макар и силно да се променя. В един момент той започва да се нарича български. Известна историческа аналогия е случаят с франките, които дават името на Франция, но възприемат местната романска реч. Все пак езикът на франките оставя потомци (фламандски, нидерландски, франконските диалекти в Германия), докато езикът на дунавските българи няма преки наследници.

Старобългарски период

Българският език получава писменост благодарение на книжовната дейност на Кирил и Методий. Ранната форма на езика се базира на солунския говор, който съдържа най-важните характеристики на диалектите от българската група: *щ* и *жд* на мястото на *tj* и *dj*, широко произношение на *ят* – тогава пов-

семестно сред източната част на балканските славяни. В най-ранната азбука, глаголицата, Ѣ и Ѧ дори се бележат с един и същ знак – А. А такава особеност на солунския говор, като окончанието *-ии* във 2 л. ед. ч. (засѣи, можѣи) става характерна черта на всички книжовни варианти, базирани на старобългарски.

Кирил и Методий извършват огромна дейност, за да превърнат разговорната реч на солунските славяни в обработен книжовен език, способен да изразява сложни абстрактни понятия. За тази цел те често пресъздават гръцките образци със славянски материал. Например взимат за основа славянската съответка на гръцката дума *μορφή* – *образъ* и понятието *μετα-μόρφωσις* получава славянския еквивалент *прѣ-ображенне*. По сходен начин *ἀ-μορφος* става *без-образънъ*. Понеже славянският еквивалент на *φωνή* е гласъ, *σύμ-φωνος* става *съ-гласъно*.

Разговорната реч се характеризира с относително опростен синтаксис. Но необходимостта гръцките оригинали да намерят съответствие в славянските преводи дава тласък за развитието на синтактичната организация на старобългарския език. В някои случаи това се постига, като гръцките изрази просто се калкират. Така например съюзните конструкции нже *аѣе*, *ѣлно аѣе*, *иѣже аѣе* представляват буквален превод на съответните гръцки *ὅς ἄν*, *ὅσον ἄν*, *ὅπου ἄν*.

По-силно е обаче косвеното влияние: гръцкият модел активизира конструкции, които в разговорния език са били редки и непродуктивни. Така например в старобългарски съществува малобройна група отглаголни прилагателни (от типа на *вѣдомъ*), въз основа на които се развива сегашното страдателно причастие (*прѣснмъ*, *знаемъ*). Чрез тези форми старобългарският език успешно предава значенията на гръцкия страдателен залог и медопасивното причастие.

За предаване на гръцкия *genetivus absolutus* се използва конструкцията дателен самостоятелен: *дошѣдъшоу же вѣѣмѣнн бѣакоу а когато настана времето на сватбата* (Супр. 25.1–2). Тази конструкция няма аналогии в другите славянски езици, но се поддържа в църковнославянски.

Определена трудност е представлявало предаването на категорията определеност, която в гръцки се изразява чрез членна форма. В езиците, в които няма определителен член, определеността може да се изразява чрез словоред и фразово ударение. В редица случаи обаче това е било недостатъчно и в старобългарски се прибегва до други техники. Гръцкото членувано причастие се предава чрез причастни конструкции с нже във функцията на подлог. Този модел не получава развитие в по-късната история на българския език, но се запазва в църковнославянски. Типичен пример за това е херувимската песен: *Нже Херувѣмъ тѣнно образѣюще – [Ние], които тайнствено избразяваме херувимите*, като нже *образѣюще* съответства на гръцката форма *Οἱ εἰκονίζοντες* „изобразяващите“.

Още в най-ранните текстове се среща и друг начин за предаване на гръцките членни форми: съчетание от съществително име и следващо показателно

местоимение, напр. н възѣтъ праведьникѣу н оученикомѣу него гробѣъ пештера та, където словосъчетанието пештера та съответства на гръцката членувана форма *το σπήλαιον*. Енклитичните неударени форми на показателните местоимения са образували акцентна цялост със съществителните и крайната ерова гласна на имената е могла да се вокализира в *о*, тъй като се е намирала в силна позиция в рамките на именната синтагма: *редѣтъ* (от *редъ* тѣ). Така по-късно в български език се образува *постпозитивният определителен член* – характерна балканска особеност, възприета и в румънски и албански.

Славянската писменост възниква в резултат на византийската дипломатия за постигане на външнополитически ѝ цели в Моравия. След изгонването им от Моравия учениците на Кирил и Методий получават сърдечен прием в България и именно тук старобългарският език намира благодатна почва за развитие. Наред със столицата Преслав се създава второ културно средище в противоположния край на държавата – Охрид. Книжовната дейност обхваща цялата страна. В България книжовният език се изгражда на широка диалектна основа – солунски, преславски и охридски говор. По такъв начин книжовният език става общобългарски не само по функция, но и по състав: той се базира на южни, североизточни и югозападни диалекти на българския език. В книжнината навлизат езикови особености от различните ни говори.

Важно е да се подчертае, че през старобългарския период в книжнината проникват нови явления, последица от естествения му развой, тъй като през този период писменият език запазва връзката си с говоримата реч. В старинните паметници като Мариинското евангелие, Синайския псалтир и Клоцовия сборник, а и в останалите глаголически паметници все още се срещат архаични формите на минало свършено време (аорист). В кирилските паметници тези форми все повече се заменят нови аористни форми и така остават в новобългарски: *рѣхъ* > *рекохъ*, *въсь* > *ведохъ*, *басъ* > *бодохъ*. Процесът е протичал от североизток на запад (Старобългарски 1991: 548), а архаични форми са запазени в някои западни български диалекти като трънския: *паде*, *стаде*, *трже*, *побеже*, съответстващи на книжовните *падна*, *стана*, *тръгна*, *побягна*.

Още преди да се установи като официален писмен език в България, старобългарският език започва разпространението си сред други славянски народи. Всеки народ, използвал създадения вече славянски писмен език, оставя следи от своя жив говор. Така старобългарският език от самото си възникване е плурицентричен език, а отделните му локални варианти са известни като негови „редакции“. В периода до XIV в. съществуват великоморавска, българска, сръбска, хърватска и древноруска редакция. Поради употребата му като общ литературен език на славяните през Средновековието, в някои чужди школи *книжовният старобългарски език* се нарича *старославянски* или *старо-църковнославянски*. Тези названия отразяват функциите на езика, но не и неговата народностна основа, която несъмнено е българска.

Християнството и българският език

В областите, които по-късно ще влязат в българската държава, от I до VI в. съществува интензивен църковен живот. През периода IV–VI в. Константинополската патриаршия активизира мисионерската си дейност и отбелязва значителни успехи. Постепенно укрепва църковната организация – увеличава се броят на епископските катедри, на духовниците, храмовете и манастирите. Християнството прониква дори в планинските райони.

Провинция Мизия става прародина на готската държавност и на старогерманската християнска култура. Това се случва през 376 г., когато вестготите се заселват в Мизия със съгласието на император Валент. Заедно с голяма група вестготи епископ Улфила се заселва в района на Никополис ад Иструм. Улфила създава готската азбука, превежда на готски език Евангелието, както и части от Стария завет.

Запознаването с християнството става много преди покръстването на българите. Най-старите ни християнски термини са от германски произход. Думата *църква*, стб. *църкы*, род. п. *църкъве*, е заемка от готската дума **kirikō*, която на свой ред е адаптация на *kirikón* от *kirjakón* ‘господен [дом]’. *Кръст*, стб. *кръстъ*, отразява германското *Krist* – името на Христос, по-късно в значение ‘разпятие’ (лат. *crucifixus*). Името Исус Христос в езика на банатските българи звучи като *Исукръст*.

Гръцкият термин *ευχαριστία*, букв. ‘благодарност’, сред латиноезичните християни често се предава чрез думата *communio* ‘споделяне, приобщаване’. В християнството това е тайнство, при което вярващият вкухва тялото и кръвта Христова във вид на хляб и вино и така мистично се приобщава към Христос. Наред с преводния еквивалент на *communio*, *при-частие*, думата е заета от латински и директно във формата *комка*.

Думата *поганец*, нарицателно за *езичник*, а също и като евфемизъм за *миши-ка* е заета от латинското *paganus* с първоначално значение ‘селянин, селяндур’.

Териториалното разширение през първата половина на IX в. поставя българската държава в по-непосредствен досег с християнския свят на юг и на северозапад. Хан Борис се съобразява с това обстоятелство и въвежда християнството като официална религия. Първоначално Българската църква е автономна архиепископия под върховната юрисдикция на Константинополския патриарх. Оскъдните известия не дават възможност да се определи точно съставът на българските епархии през IX–X в. За безспорни се считат епархийските центрове Плиска, Преслав, Морава, Охрид, Брегалница, Проват, Дебелт и Белград. Не прекъсват съществуването си и основаните по-рано Средецка, Филипополска, Дръстърска, Бдинска, Скопска, Нишка и др. епархии. След първия църковно-народен събор в Преслав (893) в богослужението се въвежда славянският старобългарски език. За „първ епископ на български език“ е избран св. Климент Охридски.

Въвеждането на християнството и славянското богослужение ускорява процеса на интеграция на разноплеменните поданици на българската държава. Принадлежността към една и съща конфесия консолидира народа и създава усещане за етническо единство.

За разлика от България, в Западните Балкани различната конфесионална принадлежност прераства в етнообразуващ фактор. Така например до късно Дубровник и околностите му са били населени от сърби „и от двете вери“ (Ванас 1983: 448–474). По-късно принадлежността към римокатолическото вероизповедание се асоциира с хърватска етническа принадлежност. През втората половина на XIX в. се похърватват Славония и части от Далмация. По време на австро-унгарското владичество, между 1878 и 1914 г., като хървати се идентифицират католическите жители на Босна и Херцеговина. През XX в., след Втората световна война, хърватско самосъзнание изповядват католиците в Бачка, албанците от католическото племе Клементи в Сремската област и крашованите в Румъния, говорещи на тимочки диалект (Сотирович 2014).

След победоносната битка при река Ахелой (20 август 917) Симеон е провъзгласен за „цар на българи и ромеи“. Според тогавашните разбирания положението на Църквата трябва да отговаря на високото достойнство на българската държава. В самата Византия е създадена теорията за тясна връзка между царство и патриаршия („*Imperium sine patriarcha non stare*“ – „Царство без патриарх не бива“). По силата на това правило, към 919 г. на Църковно-народен събор официално е провъзгласена църковната автокефалия и българският архиепископ получава титлата патриарх.

По-късно, когато Византия завоюва България, с императорски указ е учредена Охридската автокефална архиепископия, начело на която стои „архиепископ на цяла България“. Василий II Българоубиец запазва социално-правния статут на Българската църква, като постановява епископите сами да избират архиепископа и да го утвърждава императорът, а не вселенският патриарх в Константинопол.

И всички Стратези на България, и останалите Стратези и Архонти, да почитат високо и да слушат думите и наставленията на Архиепископа. Да не се месят в делата нито на Български манастир, нито на Църква, нито в каквато и да е църковна работа. И да не се бъркат нито нему, нито да пречат на подчинените му, боголюбиви епископи, за да не получат голямото и безмилостно наказание на Царството ми.

Така Църквата остава крепост на българския дух до XVIII в. През 1767 г. султанът издава указ, с който Охридската българска архиепископия е изцяло премахната, а епархиите ѝ – присъединени към Вселенската патриаршия. Предишната 1766 г. е закрыта и Печката патриаршия, в която е влизал Рилски-

ят манастир. Печките патриарси се титулуват „Отецъ и учителъ Сръблемъ и Българомъ“.

Покръстването оказва силно влияние върху българския език. Понятия, свързани със старите езически култове, изчезват или се изтласкват в периферията. Култът към славянския бог Перун се пази като спомен в имената на планината *Пирин* (стб. *Перъинъ*), град *Перник*, растението *перуника* и обичая за дъжд *неперуда*. Славянският бог *Чернобог* е бил противник на светлия *Белобог* и е господар на злото и смъртта, причинител на страдания, болка и скръб. Името му живее в заканата „*Черна бога ще ти покажа!*“. Шаманските пътувания из света на духовете, небесни или подземни, намират отглас в израза „*по друг свят ходи*“ – за човек без връзка с реалността. Като цяло в българския език, както и в езиците на другите християнски народи, трайно се настаняват думи и изрази с библейски произход.

Умивам си ръцете „свалям отговорността от себе си“ идва от евангелския разказ за Пилат Понтийски, който символично сменя от себе си вината за разпъването на Христос. Името *Юда* става синоним на предател. *Глас в пустиня* – „мнение, което няма да бъде чуто“ е употребено в Евангелието от Матей (3 глава, 3 стих). *Напасть божия* означава бедствие, пред което хората са безсилни. Изразът идва от бедствията, които Йехова докарал върху Египет. Думата *напасть* се среща още в Остромировото евангелие: *Н не въведем нас в напасть, но избави нас от неприятни*.

Насъщният хляб се споменава в молитвата „Отче наш“ – *Хлѣбъ нашъ насъщный даждь намъ днѣсь*. На-сѣщный е калка от гръцкото *ἐπι-οὐσιος* (ср. *οὐσα* – същити – *съща, съществуваща*) и придобива значение „жизненоважен, поддържащ живота, от първа необходимост“. В латинския текст на молитвата стои думата *quotidianus* „всекидневен“, затова в езиците с латинска църковна традиция понятието няма точен еквивалент. Насъщният хляб на английски е *daily bread*, нем. *tägliches Brot*, фр. *pain de ce jour*, хърватски *svagdanji kruh*.

В Евангелието от Йоан, глава пета, се казва „А в Йерусалим, при Овчи порти, се намира къпалня, по еврейски наричана Бетезда. Ангел Господен от време на време слизаше в къпалнята и раздвижваше водата, и който пръв влизаше след раздвижване на водата, оздравяваше, от каквато болест и да бе налегнат“. Кръстоносците наричат къпалнята **овча купел**. През 1909 г., когато в покрайнините на София бликва минерален извор, той е наречен именно Овча купел – по аналогия с целебната сила на библейската къпалня. Също в чест на библейската къпалня редица болници в християнския свят носят името *Bethesda* (от арамейското *beth hesda* „дом на милосърдието“).

Християнската фразеология претърпява развитие в езика. Изразът *довълѣтъ днѣвн злоба* него се среща в евангелския текст и в новобългарския превод звучи „доста е на деня злото, което му се намери“. Дълго време изразът „злобата на деня“ (всекидневни грижи, неприятности) функционира само

в църковен контекст. В публицистиката на XIX в. изразът придобива значение 'въпрос от голямо обществено значение' и от него се ражда прилагателното *злободневен* – 'актуален, наболял'.

Често срещаните изрази *мракъ*, *бъсовскин*, *бъсованне* *мрака* лежат в основата на думата *мракобесие* – еквивалент на френския израз *manie de ténèbres*.

В народния език библеизмите също претърпяват развитие. Изразът *аврамов дом* (Битие, 18-та глава) първоначално е синоним на гостоприемство. В съвременния български обаче се използва неodobрително за дом, в който свободно влизат и излизат всякакви външни хора.

В библейския разказ за строежа на Вавилонската кула е употребена думата *стълпотворение* (стб. стълпъ – 'кула'). В съвременния език *стълпотворение* е синоним на хаотично множество, тълпа, блъсканица.

Библейският мотив за спасяването на Моисей в кошница намира отражение във фолклора. В песента „Крале Марко и три наречници“ крал Вълкашин „си зеде Марка малечкао и го кладе во една кошница, кошница со смола намачкана, та го върли по бела Вардара“.

Библейската легенда за сътворяване на жената от ребро Адамово в разговорната реч се обиграва с изрече „в ребро мозък има ли?“ – обида към глупава жена.

Заемки и парафрази от Библията се срещат както в книжовния език, така и в разговорната реч и мнозина ги употребяват, без да си дават сметка за произхода им. *Да отделиш зърното от плевата, Който не работи не трябва да яде, египтен смях, египетски труд, мед и мляко, огън и жупел* са все изрази, първоизточник на които е библейският текст.

Среднобългарски език

През 971 г. Йоан Цимисхий превзема българската столица Велики Преслав и я прекръщава на Йоанополис. Източна България е присъединена към Византия. След дълга борба между Самуил и Василий II, през 1018 г. България пада напълно под властта на Византия. Завоюваните области са реорганизираны в теми, начело на които стоят стратегии.

По време на византийското владичество темата България обхваща териториите на западните и югозападните български земи, части от Северна Гърция и Източна Сърбия. „Вътрешната българска държава“ е организирана в тема Паристрион с център Дръстър. Южните области са поделени между темите Дирахий, Стримон и Салоники, а Тракийската низина с център Одрин е тема Македония. Крайните източни територии до Черно море стават Тракия, а крайният северозапад – Сирмиум.

След повече от 170 години българската държавност се възстановява и Втората българска държава върви към възход. Но след смъртта на Иван Асен II през втората половина на XIII в. в България наставя вътрешна дестабилизация.

ция и политическа криза. Епирското деспотство отхвърля българското покровителство. По времето на Стефан Душан (XIV в.) към сръбската държава са присъединени редица български и ромейски земи и Душановата империя обединява сърби, гърци, българи, албанци и власи. Освен ранните балкански заселници, към етнолингвистичния пейзаж на България през IX–XII в. се присъединяват и пришълците от степите: най-напред печенези, после кумани.

Съвременното едноезичие е рядкост в човешката история. То настъпва късно, с появата на държави с единен стандартизиран език. Векове наред ситуацията е била различна. Ония български области, които остават в Османската империя след Освобождението, са многонационални и многоезични. Според Л. Милетич, българите в Одринския вилает са били 30%, наред с гърци – 20% и турци – 40% (Милетич 2003). Васил Кънчов сочи големи разлики в отделните области на Македония. Българите са над 90% в Разлог и Тиквеш, повече от 80% във Воден, Прилеп, Неврокоп и Горна Джумая и под 50% в Дебър и Тетово, където вече е имало доста албанци. В най-южните области и в Саръшабан са преобладавали гърци, власи и турци (Кънчов 1996).

Езиковите контакти в многоезичните общества имат различен характер. В някои ситуации се научават езиците на съседите, в други – съседите взаимно си учат езиците. Понякога за комуникация се използва трети език, обикновено езикът на доминиращата социална група. При сродни езици, каквито са български и сръбски, всеки говори на езика си, но комуникацията е успешна.

Българският език се усвоява като втори от различни неславянски народности. Това неизбежно води до промени в езика. Тъй като през късната фаза на старобългарския език, след XII в., настават редица промени във всички нива на езика, този период условно се нарича среднобългарски.

Праславянският език се е характеризирал с липса на фонологично меки съгласни, богата система от гласни и с музикално ударение. На по-късен етап вокалната система на българския език се опростява: броят на гласните намалява.

В старобългарския език опозицията мекост–твърдост при съгласните не е била развита. Възникването на опозицията мекост–твърдост е процес, който не е обхванал еднакво всички български говори. В източните говори почти всички съгласни имат по две разновидности – твърда и мека. В западните български говори старото разграничаване между меки и полумеки съгласни е било запазено и там не се е стигнало до възникване на цялостна опозиция мекост–твърдост. В тези говори са запазени само две меки съгласни – л` и н`. По-късно възникват още две меки съгласни – к` и г`.

През среднобългарския период е завършен преходът от музикално към силово ударение. Разколебаването на старите акцентни норми води до практиката ударението да се отразява и в графиката – практика, която в старобългарския период е рядка. Преходът от музикално към силово ударение повлича след себе си и друго явление: разлика в качеството на ударените и

неударените гласни. И тук картината в отделните български диалекти е различна: от пълна редукция на неударените гласни в североизточните говори, слаба редукция в рупските говори до липса на редукция в западните говори (Стойков 2002: 211).

В типологично отношение българските говори представляват преход между ситуацията в руския език (корелация по твърдост–мекост, редукция на неударените гласни) и говорите на сърбохърватския език (ограничаване на меките съгласни, липса на редукция). Общобългарска особеност, разпространена и далеч на запад, е динамичното и свободно ударение – за разлика от шокавското музикално ударение, което не може да пада на последната сричка.

Освен фонологичните промени, в среднобългарския език настъпват и редица изменения на морфологично и синтактично ниво.

Съществени промени настават и в областта на имената. Старобългарският език наследява от праславянски изключително разнообразие на склонителни типове. В среднобългарски се появяват нови окончания и се извършва прегрупирането на склонението по родов признак. Този период се характеризира и с голяма вариативност, например успоредно съществуват форми като *сынове*, *сыновн*, *сыны*. В по-нататъшната история на българския и сръбския окончанието за множествено число *-ове* придобиват предимно едносрични съществителни (*волоче*, *хлябове*).

С пълна сила действа законът на аналогията, особено в рамките на парадигмата на думата. Така например въпросителното местоимение *ѹто* в старобългарски има родителна форма *ѹесо* или *ѹего*, творителна *ѹнѹ* и в местен падеж е *ѹемѹ*. В среднобългарски вече срещаме формите *ѹю*, *ѹюго* и *ѹюм*. Покрай *нощѹнѹ* се явява форма *дънѹнѹ* *вм.* *дънѹмѹ* (бълг. *нощѹ* и *денѹ*, също и в сръбски *ноћу* и *дању*).

Балканска черта е използването на дателния вместо родителен падеж в посесивна функция (*храмѹ молѹтѹѹѹ*, *врътъпѹ разбѹнѹнѹкомѹ*). Като следствие дателните форми на личните местоимения започват да се използват вместо притежателни местоимения (...*да хѹдѹаѹѹ пѹ всѹн хѹрѹѹ царѹтва мн*). Посесивно значение е характерно и за сръбските дателни местоимения: *Je li ѹему земѹља Босна?* В съвременния български косвеното допълнение при глагола и притежателя при името се изразяват с един и същи предлог (*давам книгата на Иван* – *книгата на Иван е интересна*).

Като цяло среднобългарският период се характеризира, от една страна, със засилена употреба на предложно-падежни конструкции за сметка на безпредложните падежи, а от друга – с появата на винителен падеж в синтагми, които семантично не предполагат употреба на акузатив. Отмирането на разликите между *ubi* и *quo* (стб. *камо* – *къде*) води до смесването на винителен и местен падеж след предлозите *в* и *на*: *вѹ домѹ* (*вм.* *домѹѹ*) *бѹа моеѹ обѹнѹтелн мноѹѹ сѹѹѹ*. Различаването на падежите за място и посока сега е една от трудностите, с които се сблъскват българите при изучаване на руски език

(*родился в Софии – поехал в Софию*). Съчетанието „на“ + винителен падеж е предпоставка за бъдещото налагане на акузатив след всички предлози, което от своя страна предхожда преминаването на конструкцията в т.нар. обща форма (Радичева 2013).

Особена съдба в българския имат показателните местоимения – съ, тъ, онъ, овъ. Местоимението тъ има и сложна форма тън подобно на сложните прилагателни, която проявява тенденция да приеме значението на лично местоимение 3 л. ед.ч. Така в новобългарски се налага личното местоимение *той*. В другите славянски езици за третолично местоимение се обобщава показателното местоимение онъ.

Показателните местоимения често се употребяват в енклитична форма, образувайки с предходната дума единна синтагма. Местоимението за близки предмети съ се превръща в морфема в такива думи, като *днес, лятос, есенес*, означаващи исторически *този ден, това лято, тази есен*.

В руски местоимението тъ дава началото на усилително-отделителната частица –*то*. В северните руски говори тази частица, когато се употребява след съществителни, се изменя по род, падеж и число: *Грибы-те белые на нитке купила; У нас хлеб-от хорошо растёт*. Такова функциониране на частицата –*то* много прилича на употребата на показателните местоимения в среднобългарски, на базата на които по-късно се развива постпозитивният определителен член. В диалектите, в които се пазят падежни остатъци, членът също се скланя, например в трънски *закла петлатога, улезе у ижуту (закла петела, влезе в къщата)*.

Под формата на неизменяема частица –*то* показателните местоимения участват в образуването на новите относителни местоимения в български. Началото на този процес започва в среднобългарски, където се появяват форми от типа на нжето ‘който’. Паралелизмът между определителен член и относителни местоимения добре личи например в родопските диалекти, където наред с тройния член има и тройни форми на относителните местоимения:

Какну е текла рекана прес каменес,
ноай да ти текот парите в кисьоата;
и каксу ми тежи каменес в ракисе
соай да ти тежот парите в кисьоата.

За среднобългарски и другите южнославянски езици е обща засилената употреба на *хотѣти* като спомагателен глагол, чрез който започва да се образува бъдеще време. На тази база в новобългарски ще се развият нови глаголни времена: бъдеще в миналото (*щях да тиша*), бъдеще предварително (*ще съм тисал*) и бъдеще предварително в миналото (*щях да съм тисал*).

Като алтернатива на *инфинитива* зачестява употребата на конструкцията *да плюс лична форма на глагола* – *мое брашньо ъсть, да сътворѣх волях посла-*

вишаго ма. По-късно в българския пълните форми на инфинитива се запазват само в особено консервативни жанрове като епичната поезия (*Може бити арати убити/ нело чеме роби утепати*). В някои говори пълният инфинитив се използва като отглаголно съществително (*вода за пити, сапун за мити*). Такава тенденция има и в разговорната сръбска реч в наши дни (*за понети, за појести, за попити, за не веровати, за полудети*). Интересна аналогия предоставя румънският език, в който нормативни са само формите на съкращения инфинитив, а старият пълен инфинитив има значение на отглаголно съществително (*tubi* 'обичам', *tubire* 'обич'). В новобългарски да-конструкцията измества инфинитива, а старият съкратен инфинитив функционира в ограничен брой конструкции (*не мога ти каза, недей вика, до-ще мачка за погачка*).

Причастията, които в старобългарски се изменят по род и падеж – сегашно (*рѣкы, рѣкѣцѣ*) и минало (*рѣкъ, рѣкъши* и *вндѣвъ, вндѣвъши*) започват да се употребяват в неизменяема форма на –шѣ и –ше. В новобългарски миналото деятелно причастие изчезва, а сегашното деятелно причастие се превръща в деепричастие, с различни облици в отделните диалекти (*играещи, играещиц, играцим, играейки, играечи*). Генетично свързани с деепричастията са и отглаголните наречия (*тичешком, мълчешката* и др.)

Ограничаването на неличните форми на глагола (инфинитив, деятелни причастия) в новобългарски води до засилената употреба на финитни глаголни форми, ср. да сътвориѣ волеѣ пославшаго ма – *да върши волята на онзи, който ме е пратил*; Охъзда царь юудниѣ вндѣвъ се побѣже – *Юдовият цар Охозия, като видя това побягна*.

Иновативните промени през среднобългарския период се срещат предимно в текстове, които не са свързани жанрово с църковно-богослужебната литература: грамоти, разпоредби, приписки, в чергедските молитви на седмиградските българи, писани на латиница. Въмъкването на изрази и форми от живия език не се е гледало с добро око. Така например монахът Григорий, комуто била дадена за препис хрониката на Зонара, не одобрил предадения му от игумена на Хилендарския манастир текст, „понеже грѣбѣымн нѣкымн поселаны прѣписна се“ (Трифонов 1940: 41).

Традиционните писмени текстове са съзнателно архаизирани и отдалечени от народния говор. За разлика от писателите и преводачите от Преславската книжовна школа, които предпочитат свободния и смислов превод, търновските книжовници се придържат към буквалното следване на гръцките оригинали. Езикът на патриарх Евтимий се отличава дори от по-ранните класически старобългарски паметници с по-малкия брой лични глаголи, за сметка на по-голям брой нефинитни глаголни форми – инфинитиви и причастия (Панчева 2006).

Въпреки наченките на аналитизъм, българският език през XII–XIV в. си остава синтетичен, славянски по дух език. Езиковите процеси, характерни за среднобългарски, до голяма степен са общи за южнославянските езици.

Системата от 4 меки съгласни в сръбски е сходна със западнобългарски. Така например в грамотата на босненския бан Кулинъ от 1189 г., дадена на дубровнишкия посланик княз Крѣваш, редовно се срещат меките съгласни к` и г`, като г` се бележи с наследения от глаголицата знак гerv: общославянските *tj, dj* са предадени с к. *h²* или *g²*: *грађаномъ* вм. *гражданомъ*, *тръгоуюке* вм. *тръгоуѣце*, *хоке* вм. *хоцетъ*, *помокъ* вм. *помощъ* и пр. Тези меки съгласни впоследствие се африкатизират, като по-късно се появяват и не на етимологичното си място: *грожѣ* < *грозѣ*, *лишѣ* < *лнстѣ*. В западнобългарските говори също се откриват форми като *грозге* и *лиске*. В редица вардарски и тракийски говори подобен тип произношение се настанява в частицата за бъдеще време **ке** вм. **ще**, както и в отделни думи като **веке** вм. **вече**.

Обща за южнославянските езици е и засилената употреба на *хѣтѣти* като спомагателен глагол, чрез който започва да се образува бъдеще време.

Опростяването на падежната система и в сръбски е напреднала. Ако в среднобългарски са изравнени формите на творителен падеж на мъжки и женски род само в някои лексеми – покрай *дѣньмъ* – и *нощѣмъ* (*оенем* и *нощем*), в сръбски изравняването обхваща цялата парадигма (*са женом* както *са мужем* – ср. укр. *з жінкою*). Напълно са съвпаднали формите за дателен, творителен и местен падеж мн.ч. (с окончание *–има* в м.р. и *–ама* в ж.р.).

В среднобългарски употребата на местен вместо родителен падеж (без *сѣзѣхъ*) се извършва под влияние на местоименното склонение, в което тези два падежа имат едно и също окончание. Следи от това явление се пазят в смолянския говор (*от вуйковцех има писмо*). В сръбски такива форми се срещат в епичната поезия (*Деведесет главах осјекоше*).

В сърбохърватски да-конструкция и инфинитив се смятат за пълноправни дублетни форми, но инфинитивът преобладава в хърватски, докато в сръбски да-конструкцията е много разпространена, дори в нарушение на книжовните норми (*Све ће да уради само да се за њега чује* – бъдеще време с да-конструкция вместо с пълен или съкратен инфинитив – *ће урадити/урадиће*).

Новобългарски отива по-нататък от това преходно състояние: именното склонение се разпада напълно, а неизменяемите форми на глагола се заменят с финитни глаголи.

Тук трябва да се спомене, че през Средновековието езикът поддържа сред славяните силно чувство за общност, независимо от държавата, в която живеят. В началото на византийското владичество Йоан Пресвитер по поръка на охридския епископ Йоан превежда от гръцки житието на св. Антоний Велики, „за да не се лиши словенский езикъ от житието на този чудотворец“ (Снегаров 1995: 264). През XIV в. сръбската царица Елена – сестра на Иван

² Тази буква е наследена от глаголицата. С нейна помощ е било предавано несвойственото за български меко *г²* в гръцки думи, като ангел и геенна. Кирилският вариант възниква през XII в. в ресавските паметници.

Александър и съпруга на Стефан Душан – поръчва на светогорския монах Йоаникий да преведе на „свон езикъ“ тълкуванията на евангелието от Йоана, „еже нкогда блаженъиъ Теофлактъ, архиепископъ блъгарскъиъ“ е сътворил (Снегаров 1995: 269).

След загубата на националния суверенитет на България много български книжовници емигрират. Тяхната дейност допринася за възникването на нови славянски редакции, базирани на среднобългарски: влахо-молдавска, московска, ресавска, наричана още моравска, западноруска, функционираща сред украинци и белоруси. Същевременно сред славяните, практикуващи римски обред, влиянието на старобългарския език замира.

Балкански адстрат

Генетичните изследвания сочат, че с разселването си из Европа славяните са асимилирали редица местни популации, които са живеели на съответните територии в дославянски времена. Този генетичен субстрат се различава по територии. Източните и западните славяни са абсорбирали субстрат, характерен за Централна и Източна Европа. В данните по Y-хромозомата сред тези популации се наблюдава висока честота на хаплогрупата R1a. Южните славяни поглъщат друг, южноевропейски субстрат, и в техния Y-хромозомен фонд има висока честота на хаплогрупата I2a.

Освен в генофонда, местният субстрат се проявява и в езика. Така например при разселването си на север руснаците асимилират редица угрофински народи. Под влияние на местните езици в руски се ограничава глаголът *имам* (я имею), за сметка на конструкция с глагола съм (*у меня есть*). Богатата падежна система на угрофинските езици стимулира развитието на именното склонение, например разцепването на родителния падеж на посесив (*вкусчая*) и партитив (*стакан чаю*). В южнославянските езици, напротив, падежната система се опростява, а в български изчезва.

По отношение на генофонда южните славяни вътрешно се подразделят на два ареала: западен (словенци, хървати, босненци) и източен – българите. Генетично българите много приличат на географските си съседи – румънците и северните гърци. Сърбите заемат средно положение между източния и западния ареал (Kushniarevich et al. 2015). Една условна генетична граница, на изток от която има повишени честоти на Y-хаплогрупата E1b1b, е река Дрина. В древността реката е разделяла илири от траки. По-късно по нея минава границата между Западната и Източната Римска империя. Сега тази река дели Сърбия от Босна и на запад от нея не се срещат местоименните енклитики *ни*, *ви*.

Двата южнославянски ареала се различават и по структурата на езиците си. Среднобългарският, също като хърватски и словенски, все още е типично синтетичен славянски език, а новобългарският прилича много на балканските

езици (албански, румънски и гръцки). Падежната система при имената е разрушена, докато в глаголната система се развиват нови времена и наклонения. Сръбските говори заемат междинно положение. В тях, за разлика от хърватски, се запазват простите минали времена, а в някои говори, подобно на български, се развиват нови глаголни времена (*шћаху пасти* – щяха да паднат). Инфинитивът е изместен от аналитичната да-конструкция, понякога дори в нарушение на книжовните норми (*ће да уради* вм. *урадиће*). Така наречените торлашки говори в Югоизточна Сърбия се причисляват към балканския езиков съюз.

Към епохата на славянските преселвания на Балканите преобладават два езика – латински на Север и на Запад, и гръцки на юг (Jireček 2011). По времето на император Ираклий (610–641 г.) Източната Римска империя придобива подчертан елински характер. Императорът изоставя старата императорска титла „Augustus“ и се нарича василевс. Латинският се лишава от статуса си на официален език, тази роля се изпълнява само от гръцкия. Името ромеи, т.е. римляни, започва да се асоциира с онези, които говорят на гръцки. Латинският остава разговорен език на романизираното местно население, наричано „власи“. Така българите влизат в допир с две неравноправни езикови стихии.

Често се случва така, че речниковият състав на езика приемник се обогатява за сметка на престижния език, а не на езика с нисък статус. Общеизвестен факт е, че близо половината от английския речников фонд е от френски произход, докато заемките от келтските езици са малобройни. В български влашките заемки са малко, докато думите от гръцки произход обхващат почти всички тематични области и са толкова дълбоко вкоренени, че за повечето българи те звучат като напълно домашни думи. Сред тях има съществителни (*кромид, праз, стомна, магаре, липса, молив, хартия, хора*), прилагателни (*палав, хрисим, кух, петимен, евтин, куц*), служебни думи (*ала, макар, мигар*, диалектното *оти*) и глаголи (*харесва, мирише, кацне, втасва, свири, ела!*). Обикновено гръцките глаголи се заемат от формата им за свършен вид: *φτάνω* ‘стигам’ – *να φτάσω* ‘да стигна’ > *втасам*. Формантът –с- става толкова продуктивен, че чрез него се оформят и турските заемки (*кандисам, боядисам*), както и домашни думи (*пустосам, ядосам, мириясам, плесенясам*).

Освен преките заемки, гръцкият е източник и на калки: *благо-даря* – *ευχαριστώ* (ср. *харизвам* ‘дарявам’), *заповядайте* – *ορίστε* (*ορίζω* ‘заповядвам, нареждам’). Някои изрази се превеждат и калкират едновременно: *εις πολλὰ ἔτη* веднъж е преведено ‘за много години’ и е заето директно в израза ‘сполай ти’.

Интересно е да се отбележи паралелизмът между членната форма и относителните местоимения в български и в гръцки: в гръцки език относителните местоимения приличат на ‘членувани’ въпросителни. Определителният член за мъжки род *ὁ* е омофонен на префикса в относителните местоимения: *ὅπου* ‘където’ (*που* – къде), *ὅποιος* ‘който’ (*ποιος* – кой) и др. Двата езика имат огледални съответствия: предпоставен член и относителни местоимения чрез

префиксация в гръцки, и постпозитивен член и суфигирани относителни местоимения в български. Наред с това в български, гръцки и в останалите балкански езици относителните изречения могат да се въвеждат с универсален неизменяем маркер от типа *Човекът, дете беше с нас / Ο άνθρωπος που ήταν μαζί μας*.

През целия доосмански период на юг от Дунава власи и българи живеят размесено един до друг, в политическа и народностна цялост. В западните извори (канцеларията на папа Инокентий III, Жофроа дьо Вилардуен, Робер дьо Клари) българските владетели редовно се наричат господари на българи и власи (Клари 2007). Никита Хониат даже изрично посочва, че „варварите, които по-рано се наричали мизи, сега се наричат власи“. Мизи е едно от традиционните византийски наименования на българите (Хониат 1835). За Робер дьо Клари земите на север от Дунава са Кумания, докато Мизия, между Дунава и Стара планина, е наречена Влахия (Blakie). Паоло Ранузио в книгата си „Войната за Константинопол“ казва че „Търново, столица на краля на Влахия, издигната навръх Стара планина (nella cima del monte Nemo), е една от най-яките крепости“. Власи живеят и в темата България, в която са организирани западните български земи. Така например кръстоносците, преминавайки през обширната българска гора между Белград и Ниш (silva longissima Bulgariae), са обстрелвани от гърци, българи, сърби и власи (ЛИБИ: 253).

Древната Дардания в сърцето на Балканския полуостров, между Скопие, Ниш и София, се смята за прародина на източнороманските езици. В тази област са съжителствали албанци и власи преди разселването им. Балканският латински развива иновации, споделяни и от двата езика, ср. например рум. *pădure* и алб. *pyll* ‘гора’ през народната форма **padûlem* от лат. *palûdem* ‘бла-то’. Албанците и аромъните тръгват на югозапад, докато предците на румънците се разселват на север (Schramm 1997).

В българската държава доминиращ и престижен език е българският. Това е езикът, на който има писменост и който използват и влашките господари до XVII в. В съвременния румънски език славянските заемки са около 14% (Marius Sala et al. 1988). Взаимодействието между двата народа обхваща не само езика, но и фолклора, традициите и обичаите. Съжителството на българи, власи и албанци води до такова паралелно развитие на езиците им, което кара Копитар да заключи, че в тези езици има само една езикова форма, осъществявана с троен езиков материал (nur eine Sprachform herrscht, aber mit dreierlei Sprachmaterie). Неуникални езикови явления образуват уникална езикова мозайка: почти всички балканизми съществуват и извън Балканите, но извън Балканите няма език, който да притежава необходимия минимум от балканизми (Цивян 1990: 67).

Български и влашки постоянно се оглеждат един в друг. Под влияние на български думата *lună* започва да означава едновременно *месец* и *месечина*. В български думата *време*, освен значението ‘продължителност на действието, измервана с часове, дни и т.н.’, развива и значение ‘атмосферни условия’ –

също като романските езици (фр. *temps*, ит. *tempo*, исп. *tiempo*). В аромънски, подобно на български, една дума, *muljare*, е термин едновременно за 'лице от женски пол' и за 'съпруга'. Българската дума *плувам* в дако-румънски има две съответки: значението 'движи се във водата с помощта на крайниците' се предава с думата *înota* (лат. **notāre* от *natare*), а 'нося се по повърхността без да потъвам' – с думата *pluti* от старобългарското плѹтън, плѹвъж; в меглено-румънски и двете понятия се обединени в думата *plivăiri*, заета от българския регионализъм *пливам*. В пределите на България латинската дума *conventum* и славянската съборъ развиват значението 'дума', съответно *cuvânt* и *збор* (*зборувам* – говоря).

В развитието на късния латински и на български се наблюдава определен паралелизъм (Алисова и др. 1982: 137–285). И в двата езика музикалното ударение се сменя с динамично. Гласните престават да се различават по краткост-дължина. Неударените гласни се редуцират. Тези процеси не засягат западните южнославянски езици, а в източнославянски качеството на редукцията е различно от български (рус. *гъварит*, бълг. *гъвори*).

В български редукцията на неударените гласни се проявява по различен начин. Тя варира от пълна редукция в североизточните говори до липса на редукция в западните. В романските езици положението е сходно. В някои езици редукцията остава само като историческо явление, напр. фр. *couronne* < *corona*, ит. *nipote* < *nepotem*, рум. *frumos* < *formosus*. В други тя е характерна за съвременното произношение и води до редувания от типа на сицилианските *veru* – *viritali*, *tronu* – *truniari*. Подобни фонетични системи има в португалски, каталонски и *estremeñu* – езика в Естрамадура, както и в южните говори на аромънски и в молдавските диалекти.

Паралелизъм между български и балканоромански се наблюдава в третирането на палаталните съгласни. В югозападните ни диалекти затвърдяването на меките съгласни се съпровожда с прејотация: *лойзе* (< лозье), *гройзе* (< гроздьє, *сирейне* (< сырєньє). В южните диалекти на дакорумънски има аналогично явление: *pâine* 'хляб', *mâine* 'утре', *câine* 'куче' които отразяват по-старите форми *pâiŋe* < лат. *panem*, *mâiŋe* < лат. *mane*, *câiŋe* < лат. *canem*. По-далеч от контактната зона, в източните български диалекти, това явление е непознато (*лозе*, *грозде*, *сирене*). То не е характерно и за молдавските диалекти (*pâni*, *mâni*, *câni*).

Още в дописмения период аспиратата *h* замлъква във всички романски езици: *abeo* = *habeo*; *anc* = *hanc*; *onorem* = *honorem*. Случаите на хиперкоректност, където *h* се изписва не на етимологичното си място, също свидетелстват, че *h* вече не се е произнасяла: *heius* = *eius*; *hossa* = *ossa*. Съгласната *x* е една от малкото съгласни, които не се срещат във всички български диалекти. В повечето диалекти тя отпада в началото на думата и в средисловието между две гласни. В някои случаи тя отпада и пред съгласна, но тогава предходната гласна се удължава: *мăни* (махни), *чѣли* (чехли), *бѣме* (бехме).

В рупските говори, контактни с гръцки, където /x/ е живо, съгласната х се пази във всички положения и дори разширява употребата си: *нèхи* 'на нея' (*ишъ им кàжса нèхи àс*), *хим* и *хми* 'им' (*пàзарлѣкѣт хим бил, булката хми вика*).

Около коридора Вардар–Морава, близо до главните миграционни пътища на влашките пастири, изобщо не се среща съгласна /x/: *мъ* (мъх), *гре* (грех), *дъ* (дъх), *плèто* (плетох), *ора* (орак). Някои експресивни думи със замлъкнало /x/ са навлезли в книжовния език – *лискам*, *люскам* (ср. рус. *хлестать*, словен. *hlestniti*). Липсата на /x/ е характерна и за сръбските говори, което ги отличава от говора на босненците и хърватите: *суво* (сухо), *кувати* 'варя' (кухати), *дуван* 'тютюн' (духан). В македонската писмена норма изпускането на звука /x/ е узаконено в книжовния език, докато в български и сръбски това се смята за груб диалектизъм (*греота* вм. *грехота*). Ситуацията, описана от Марк Теренций Варон в Древния Рим, е валидна и в наши дни: „in urbe *убав* qui in urbe *хубав*“. Това понякога води до хиперурбанизми: понеже в диалектите /x/ често се заменя с /й/ или /ф/ (*дойдойа*, *дойдоф* вм. *дойдоха*, *дойдох*), заемките *zeytin*, *meydan*, *Auspuff* се заменят с „по-книжовните“ форми *зехтин*, *меддан* и *ауспух*.

Фонетичните явления може да имат различни огнища на разпространение, които не са свързани във времето и пространството. Този случай може да се илюстрира с йотизацията на палаталното [λ] > [j] в романските езици. Палаталното [λ] се слива с [j] във френски през XVIII в. (*soleil*, *fille*), в различните говори в Испания и Латинска Америка от XVI до XX в. (*tequilla* и *tortilla*), а в римския диалект на италиански и в румънски значително по-рано (лат. *muliere* > рум. *muiere*, рим. *moje*). В румънски славянските заемки с /л'/ редовно се предават с /j/: *iute* < люто, *nevoie* < неволя. Встрани от тези процеси остават книжовният италиански на тосканска основа (*moglie*) и аромънски (*muljare*). В значителна част от западните говори в Белослатинско, Оряховско, Врачанско, Софийско, Дупнишко и др. широко е разпространен прегласът на меката съгласна л в съгласна й: *йèйа* (лея), *йу́йа* (люя), *йу́спа* (люспа), *йут* (лют), *зèйе* (зеле), *ка́йа* (каля), *кйуч* (ключ), *къдèйа* (къделя), *недèйа* (неделя), *по́йàна* (поляна) и др. Преходът на /lj/ в /j/ е характерен и за сръбски говори (*ljudi* > *judi*). Процесът не се разпространява върху източните български говори.

Освен в областта на фонетиката, многобройни романо-български паралели съществуват и в областта на граматиката. Характерно е образуването на нови глаголни времена с участието на спомагателни глаголи – лат. *habeo*, бълг. хѣтѣтн, вѣтн и нѣтѣтн. Неличните глаголни форми се редуцират: латинските бъдещи причастия изчезват, сегашното деятелно причастие се превръща в прилагателно (лат. *pensantem* 'тежащ' > фр. *pesant* 'тежък'), герундият в аблативна форма застива и става деепричастие (ит. *cantando*, рум. *cîntînd* 'пейки'). В български също редица причастия изчезват (сегашно страдателно несомъ), минало деятелно I (знавъ, знавъшн); сегашните деятелни причастия

(хваляштъ) се преобразуват в деепричастия – *хвалейки*. Да-конструкцията измества инфинитива и оборотите, в които той участва (ср. фр. *ne parle pas sans savoir* – не говори без да знаеш).

В романски и български именното склонение изчезва, синтетичните степени на прилагателните се изместват от аналитични – в български чрез частиците *по* и *най*, в романски – с частици, произлизащи от думите *magis* или *plus* ‘повече’. Като рудимент остават някои суплетивни форми – лат. *melior* ‘по-добър’ > фр. *meilleur*, ит. *migliore*, исп. *mejor*. В български суплетивните корени живеят в такива думи, като *мъничък* (мънин ‘по-малък’), *повече* (въшше, въштин ‘по-голям’). До XIX в. доживява *боле* ‘по-добре’: **Болъ рыба дѣлена, негли брады скубаны** (Н. Геров).

Всяко следващо поколение говори езика на родителите си. Почти същият. Но дребни, често незабележими промени в произношение, значение на думите, връзки между частите на изречението се промъкват от поколение на поколение, макар всяко следващо поколение да не създава изцяло нов език. С времето дребните промени се натрупват и езикът на далечните предци става много различен, често неразбираем за късните потомци. На Балканите тези промени са особено интензивни. Смяната на езика неизбежно оставя следи, най-малкото в акцента. Характерно е, че фонетичните системи на български и румънски са почти идентични. Единствената разлика е наличието на повдигнато /ъ/ в румънски, белязано с буквата î. Но това е сравнително късна иновация в дакорумънски, докато в по-архаичните балканоромански говори е запазена симетрична на българската система от 6 гласни.

Езиковите промени се натрупват бавно и невинаги намират отражение в писмените извори. Това може да се илюстрира с един добре документиран факт от историята на английския език (Connie Gelb).

Смята се, че т.нар. *do-support* в английски се е настанил под влияние на келтските езици. Става дума за употреба на служебния глагол *do* ‘правя’ в отрицателни и въпросителни конструкции: *John does not swim* (вместо **John swims not* или **John not swims*) и *Does John swim?* (вместо **Swims John?*). Келтите са усвоявали английски в неформални ситуации. Научаването на втория език е непълно, колкото да се разбират. Често новият език е бил научаван в късна възраст, когато не всички особености на езика могат да се усвоят, както това става при децата с майчиния им език. В крайна сметка келтите са научавали английски със своя ‘акцент’. Децата им, дори вече да не са знаели келтски, са усвоявали този ‘развален’ английски.

Англосаксите се заселват в Британия през V в. Първите случаи на употреба на глагола *do* в отрицателни и въпросителни конструкции са засвидетелствани през средноанглийския период, в началото на XIV в. Тези конструкции се разпространяват от юг на север. Въвеждането на книгопечатането през XV в. способства за стандартизирането на езика. У Шекспир се

редуват конструкции със и без *do-support*: „*I know not how I lost him*“ (Отело) и „*Why do we hold our tongues?*“ (Макбет). От XV до края на XVIII в. тези дублетни форми съществуват съвместно и чак през XIX в. твърдо се налагат конструкциите с *do*.

Среднобългарският език, макар да съдържа редица иновации, характерни за новобългарски, все още е типичен славянски език от флективен тип. Традиционната книжнина през XV–XVII в. поддържа изкуствено този език, който вече силно се отличава от говоримия. Дамаскините от XVII в. вече свидетелстват за аналитичен език от балкански тип и отразяват различни диалектни особености на новобългарския език. През периода на Възраждането XVIII–XIX в. книжовният език постепенно се кодифицира въз основа на централните балкански говори.

В югозападните краища на българското езиково землище българският език се намира в непосредствен досег с аромънски, гръцки и албански. Югозападните говори имат редица особености, които не са навлезли в книжовния език. Тези особености свидетелстват за активно взаимодействие с местните езици. Такива са например употребата на предлога *от* в посесивна функция (*от брат ми синот*) и в партитивна функция (*имам си и от брашънце, и от маълице*), аналогично на романския *de*; маркирането на прякото допълнение при лица с предлог (*Го видоф на Иван*) – особеност, обща с румънски (*L-am văzut pe Ion*) и испански (*Vi a Juan*). В редица южни говори миналото деятелно причастие е заменено със страдателно (форми като *умрян, заспан, отиден*) – в романските езици има само страдателно минало причастие. Такива форми участват в образуването на сложни минали времена: *Бидена си во Австралия?* – *Не, никогаш не сум бидена таму*. За охридския диалект са характерни перфектни и плюсквамперфектни форми със спомагателен глагол *имам*: *Си казал греховите що имал сторено; Тие ми я покажаа, но яс веке я имав видено*. *Имам* в перфект се употребява в гръцки, албански и аромънски.

За езиците, усвоявани като втори език по устен път, е характерно опростяването на езиковата система и изчистването ѝ от „екзотични“ елементи. Известни примери в това отношение са английски, в който типичният германски словоред *verb-second* (V2) се елиминира, или узбекски, в който тюркската вокална хармония е разрушена. Свободното ударение в български, което при това не зависи от фонологичните характеристики на сричката, е един от „най-екзотичните“ езикови елементи. То е характерно за не повече от 11% от езиците в света (Goedemans, Hulst 2013). В югозападните ни говори, където многоезичието е най-силно застъпено, се изгражда система с фиксирано ударение на предпоследната сричка (Костурско, Корчанско) или на третата сричка от края (вардарските говори).

Така новобългарският език изгражда редица особености, общи с езиците от балканския езиков съюз, отбелязва разни частни съответствия с отделните балкански езици, а също така развива собствени иновации, стимулирани от

активното двуезичие и усвояването на българския като втори език от неславянското население. Източниците на балканизмите се коренят в самия български език, но езикът можеше да се развие в друга посока, ако балканските адстрати не действаха като катализатор (Lindstedt J 2000: 231–246).

Ранен новобългарски

От всички балкански народи българите най-дълго остават под османска власт. Сърбите окончателно загубват суверенитета си около век по-късно от българите. Значителни части от островна Гърция и Адриатическото крайбрежие са под венецианска власт и запазват връзките си със Запада. Влашко и Молдова са васални на Високата порта, но запазват феодалната си аристокрация и там българският дълго време остава административен език. България е в сърцето на Османската империя, най-близо до имперската столица.

В началото на османското владичество, когато господства тимарската система на земевладение, властта е сравнително либерална към християнското население. Спахиите е трябвало да спазват условието да предават по-голямата част от земята си за стопанисване и управление на раята. Тези владения се наричали башинии (тур. *baştina*). Крепостничество в Османската империя не е съществувало. Ангарията е била само няколко дни годишно, докато във Византия и средновековна България е била ежеседмична. За правото да запазят религията си християните са обложени с данък и султанът се грижи постъпленията в хазната да са редовни. Войните, които води империята, също са много доходни – завладяване на нови земи, превръщани в пашалъци и санджаци, отнасяне на имуществата от там, налагане на контрибуции и данъци на победените.

През XV–XVI в. в Османската империя цари икономическа стабилност. Цялата държавно-политическа и икономическа система на огромната империя признава само един владетел и се подчинява само на един център. Стопанството е сравнително добре регулирано от държавата и проспериращо. Цяла мрежа от държавни служители се грижи за функционирането на икономиката – селскостопанско производство, митници, солници, мини, оризища, цени, пазари, дюкяни и пр. Държавата взема мерки да няма обезлюдени райони и необработена земя, защото от запустели села не идват данъчни приходи.

През този сравнително спокоен период икономиката е почти изключително аграрна и образованието не е свързано с нуждите на производството. Книжовността е достойние на духовни лица, които продължават приемствеността със средновековната българска литература. Изолираността от чужди земи и народи рядко дава стимули за духовна просвета. Характерен пример за крепител на българския дух в оная епоха е св. Пимен Зографски (1540–1618), който противостои на католическата пропаганда и обикаля България от Прес-

панското езеро до Доростолската епархия и от Атон до Видинско, като според житието му въздига 300 църкви и 15 манастира (Тодоров 2001).

Преписи от произведенията на Търновската книжовна школа се разпространяват из Дунавските княжества, Сърбия и Русия. По редица причини центърът на българската книжовност се измества към западната половина на страната – Видин, Враца, Етрополе, Кратово, Ловеч, София, Тетевен. В тези книжовни огнища господства предимно моравската безюсова редакция на среднобългарския език, където старобългарската буква **ѡ** се заменя с **у** (*рѡука*, *пѡуть*). Тази книжнина почти не отразява процесите, които се развиват в разговорния език на българите. В разговорния български например партитивният родителен отстъпва място на общия падеж – вместо „*даждь мн водѣ*“ – „*даждь мн водѣ*“. За процесите можем да съдим предимно по надписи и приписки, които се отклоняват от книжовните норми. В тях вече не се употребяват местен и творителен падеж, господстват конструкции с предлог и „общ“ падеж, напр. *пѣн цѣрьство бѣгарское ѣвн се на земанна ѣко ѣлкѣ нас радн* – *пѣн царство вѣм. пѣн царствѣ, на земанна вѣм. на земан*. Развитието на аналитизма при имената е напреднало, а причастните конструкции се заменят с подчинителни обороти.

Междувременно разговорният език се променя както граматически, така и лексикално. Все повече турски думи се настаняват във всекидневието. Военната терминология става почти изцяло турска: *мурабе* или *моарабе* – война, *аскер* – войска и *аскер аркадаш* – армейски другар. *Враг* остава като епитет на дявола (*да идеш поврага!*), а неприятелят е *душманин*. *Душманинът* не се обкръжава, а се *сардисва*. Засадата е *нусия*. Арабската дума *safar* ‘пътуване’ влиза като *сефѣр* – военен поход: „*Кой като мене, кой като мене /девет годин ходих /по аскер, по сефѣр*““. Храната по време на похода се носи в *сефѣр-масове* – съдини за храна, а даждбата или паят на участниците в похода се обозначава с думата *sufra*¹. Тази дума с течение на времето променя значението си на ‘място за храна’ и в крайна сметка *софрата* става синоним на маса или трапеза. Когато арабската дума *safar*, преминала през суахили и английски, влиза отново в българския език като *сафари*, тя вече носи аромата на екзотично пътешествие.

Трябва да се отбележи, че общуването с господстващата нация не е пълноценно: раята няма право да се обажда, ако не я питат. Ситуацията е описана колоритно в един епизод от „Записките“ на Захари Стоянов, в който Захари се главява да копае лозето на едни турчин:

Както по другите места, отгдето ми показвах вратата по причина на овчарските ми грубости, така и тука аз няхах никакво понятие за правилата на обнасянието, което трябва да съществува между слугата и господаря, между малкия и големия, между сития и гладния. Това аз не знаех по тая причина, защото помежду овчарите не съществуват класове; тия са равни всички помежду си, живеят си

патриархално с много малки изключения. < Захари любопитно разпитва турчина за щяло и нещяло, докато най-накрая агата кипва> – Махай се оттука бе, чапкън! Какво е това от тебе? Дъра-дъра... Аз за копач ли те взех, или да ми правиш истиндак (разпит) за това и онова? Като искаш да знаеш много, защо не си отишъл при попа?

В такава ситуация на неравноправно общуване смисълът на чуждите думи често се извлича интуитивно от контекста и значението им може много да се отдалечи от оригиналното. Подобна ситуация е съществувала и в крепостна Русия. Помещчиците някога са правели хорове от крепостните си селяни, като за музиканти са канели французи. При прослушването французинът е давал резолюция *Celui chantera – Celui ne chantera pas* (Този ще пее – Този няма да пее). „Шкартираните“, които чували за себе си „*chantera pas*“, разбирали думата по свой начин и сега в руски *шантрапа* означава 'некадърен, никакъв човек'.

В български турските думи рядко влизат по основното си значение. *Nazlanmak* на турски е 'кокетирам', докато *назлъндисвам се* значи 'колебая се, не мога да се реша'. Ако *davranmak* е 'действам, движа се', то да *се даврандисаш* значи 'да дойдеш на себе си, да се съвземеш'. *Şüphesiz* 'съмнение' е заето като *шубе* – 'страх'. *Келеме* първоначално е 'запустяла, изоставена нива', но по съзвучие с *келеш* придобива значение 'незначителен човек, недостоеен за уважение'. Персийската дума *parāgande* е префиксално образование от глагола **kan-* 'хвърлям' и означава 'разхвърлян, разпръснат, откъслечен'. В турски влиза като *perakende* 'дребен имот в чуждо землище', но в български се използва метафорично като 'човек без определена работа и местожителство': *Гледай да не те излъже това перакенде*.

През XVII–XVIII в., когато се появяват първите новобългарски текстове, положението в Османската империя е доста по-различно от предишните столетия. След като почти два века Европа се е отбранявала срещу османската инвазия отвъд Дунав, в края на XVII в. Австрия и Русия минават в контранастъпление. „Виенската война“ 1683–1699 г. завършва с поражение за османлиите. В резултат на Карловацкия мир Австрия получава Унгария, Трансилвания, Бачка и по-голямата част от Славония, към Венеция се присъединяват Пелопонес, няколко крепости в Далмация и редица острови, Полша се разширява в Подолието и Украйна на запад от р. Днепър, а Русия завоюва Азов. Във войната от 1768–1774 г. руската армия нанася редица поражения на османските войски и стъпва в Бесарабия, Молдова и Влахия (Манчев 2001).

Загубата на територии означава и намаление на приходите. В романа си „Мостът на Дрина“ Иво Андрич описва художествено картината на наставащия упадък. Поддръжката на моста се е финансирала благодарение на постъпленията от един вакъф в Унгария. Когато Унгария отпада от империята, приходите секват и мостът постепенно почва да се руши.

За да компенсира щетите, правителството въвежда нови данъци в градовете, с което силно утежнява положението на градското население. Центробежните тенденции в империята се засилват. Увеличава се властта на аяните – провинциалните първенци, които разполагат със собствени имоти. На смяна на ленната система, при която земята се е раздавала в замяна на военна служба, все повече се разпространява чифликчийството. Чифликчиите са разпореждат със земята като със своя собственост. Ратаите в чифлиците робуват тежка ангария и голяма част от добива им се изземва. Бирниците на централната власт се сблъскват с бирниците на аяна лихвар. Всичко това води до миграционни процеси. На много места селяните заявяват, че „не желаят да живеят по местата си“ поради аянския гнет.

Османската администрация държи строга сметка за броя на християнските си поданици като основни данъкоплатци. Затова знаем, че демографската структура на страната се променя. Редица села напълно изчезват от данъчните регистри, а приходите от други намаляват дотолкова, че представляват нищожна част от стойностите на предишното столетие. Към данъчните тежки се добавят и природни бедствия: „малкият ледников период“, чиито най-сурови минимуми се падат през 1650 и 1770 г., се отразява пагубно на реколтата. За да се утежни още повече положението, през XVII в. избухва и вълна от чумни епидемии (Faroghi et all. 1997: 443).

Населението масово забягва в планините, далеч от бедствията, размириците и гнета на аяните и чиновниците. Като отглас от тези времена е останала легендата за село Чуйпетлово: то било така добре скътано в планината, че е могло да бъде открито само благодарение на кукуригането на петлите.

Въпреки стагнацията в развитието на производството, то все пак се развивало. В градския живот настъпва оживление (Мутафчиева 1993). Организиран се панаири, които не биха могли да имат място в една разорена земя. Сливенският панаир през 1799 г. бил „един от най-богатите, които са запомнени, особено по количеството стоки, внесени от Германия“. Макар и плахо, заражда се национална буржоазия. Мюсюлманското селячество, изолирано от света като остатък от миналото, се декласира, изтласквано от по-благоприятстващото християнско селячество, което се обляга в икономическо и идеологическо отношение на една градска „средна“ класа от своята кръв и вяра. Увеличава се местната роля на кнезове и чорбаджии. Ако в предишните столетия търговията е била предимно в ръцете на гърци, арменци и евреи, през XVIII в. в търговията с Централна Европа се появяват и българи, които експортират добитък, зърно и друга селскостопанска продукция. Навлизането на българското общество в XVIII в. е свързано с постепенната интеграция на Балканите в европейския пазар. Включването на българите в търговския обмен на Османската империя с Европа води до обогатяването на възможностите за контакти на българите с народите на Европа, с техния икономически, политически и културен живот.

Зараждащата се чорбаджийска класа има своите духовни нужди. Първите новобългарски четива, дамаскините, все още са в духа на средновековната традиция. По-късните дамаскини вече са написани на демократичен, разбираем и жив новобългарски език.

Дамаскините носят диалектните характеристики на областта, от която произлизат – Средногорието, Родопите, Македония и др. Така например по редица черти Ловешкият дамаскин носи белезите на строполски, тетевенски и троянски говор. Стремежът към баланс между „книжовност“ и достъпност на текста води до редуване на книжни и на разговорни думи: *успея – вта-сам, свидетелствам – мартурисам, спасител, избавител – куртулия, болен – нефелен, полза – файда, превъзносити – вдигам се на голямо, високоумство – комсулук*. Дан на средновековната традиция е съставянето на сложни думи – *бъсомученъ, добромнѣзнанъ* и др. В редица случаи авторът използва единствената терминология, която читателите биха разбрали. Така например от житието на св. Георги научаваме, че най-напред светецът е служел като *спасихя*, а после се издига до *алайбег*.

През XVII в. започват да навлизат от Русия печатни книги на църковнославянски език. Църковнославянският е по същество русифициран старобългарски, затова е бил възприеман като „свой“ език. По-нататм той изиграва важна роля във формирането на новобългарския книжовен език. На църковнославянско влияние дължим произношението на такива думи като *художник* или *точка* (стб. *хѣдожнѣкъ, тѣчка*). Но книжнината през XVII–XVIII в. е оскъдна. Дори през XIX в. П. Р. Славейков пише: „Български книги нямаше тогава много. Едничките български книги, що имахме домашни, те бяха „Софрония“ и „Амартолон сотирия“, които не ми се четяха вече, но принуден бях всяка вечер да чета от тях по нещо на баща си, за да го приспивам“. Преди XIX в. няма и българска преса – вестници и списания.

През XVIII в. се водят няколко руско-турски войни: 1735–1739, 1768–1774, 1787–1792 г. В състава на руската армия, наред с гърци и сърби, участват и много български доброволци. Отделно от това в страната има хайдушки дружини, които подпомагат руските войски или действат самостоятелно. При оттеглянето на руските войски хиляди българи се изселват във Влашко, Молдова и Бесарабия. Според свидетелството на Раковски, „Тук у Влашко и Богданско има много наши българи, преселени татес по разни обстоятелства. Но най-много и по-голямо число домородства преминували Дунава, колчем Русия е имала война с турчина, а още повече и ония злочести времена, когато свирепите и необуздани кърджалии върлували в Българско, та опустошавали Европейска Турция с грабежи, огън и убийства (Браила, в. „Дунавска зора“, бр. 20 от 29. 03. 1869). В „Спомените“ си Васил Манчев пише: „От 1848 г. до 1854 г. по причина на първата и втората окупация в Романия на руските войски и с помощта на одеските българи Василий Априлов и Николай Христофорович Палаузов, габровци, мнозина се разбудиха и почнаха да мислят за възраждане-

то на България. Но щом после работите се обърнаха против руската окупация, русите бяха принудени да се оттеглят от Романия, а с тях и много българи, които се бяха записали доброволци (волентари)“ (Манчев 1982). Из средите на емигрантите са израсли значителна част от дейците на нашето движение на културна самостоятелност. Вече имало хиляди българи на свобода. Създали се международни връзки на поробения ни народ.

В края на XVII – началото на XIX в. българските земи са сполетени от страшно бедствие: кърджалиите. Това е епоха на постоянна несигурност, масови грабежи и убийства. Софроний Врачански описва по следния начин разорението на селищата: „Силяхтар Хюсеин паша, като отхождаше за Видин, изгори Габрово и Арбанаси разграбиша кърджалиите що ги имаше със себе си и нашия дом все разграбиша и не остана ни лъжица, ни паница, и мои дрехи и книжа що имах все узеша и всяка дом разкопаша, а децата побегнали на Котел, от тамо на Свищов пойшле“.

През кърджалийските времена се засилва вътрешната миграция. Многолюдният градски център имал по-голяма перспектива да оцелее при нападение, отколкото откъснатото село. При напускането на Копревщица жителите ѝ „се разпръснали и преселили в Казанлък, Едрене, Димотика, Пловдив, Пазарджик, Златица...“. Притокът на селяни към градовете подсилва българския градски елемент. След стихването на анархията настана процес на икономическото и духовното раздвижване сред българите в града.

Бурното икономическо развитие има нужда от нов тип образование. Занаятчийското производство и нарастващите външнотърговски контакти с европейските страни изискват все по-разнообразни знания в областта на географията, историята, чуждите езици, стоките и природните науки. Килийните училища, възникнали още през XV–XVI в., не могат да отговорят на новите потребности. Междувременно редица гръцки младежи, получили образование в Италия и Германия, донасят в Османската империя идеите на Просвещението (*диалотизм*) и ги внедряват в гръцките училища. Гръцки училища има в редица български градове. П. Р. Славейков пише в автобиографията си:

Баща ми ме заведе на гръцкото училище, в аилиодидактико (взаимоучителното). Тука аз, при поп Марина от Арбанаси, започнах правилно да уча по гръцки: четене, писане, смятане, което в българските училища не виждах. В българските училища на четмо се учехме ние по книга и изуз до омръзване, писмо самоуко си пописвахме сегиз-тогиз, а пък аритметика, тая вяра, не виждах в училището и аз не знаех освен значението на църковните цифри.

Преобладаващата част от ранните ни обществени, църковни, просветни и литературни дейци са възпитаници на гръцката култура. През определен период от живота си те дори се подписват по гръцки: Константин Фотинов

носи фамилията Фотиади, Григор Пърличев е награден в Атинския университет под името Григорис Ставридис, а Раковски в Цариград получава писма, адресирани до Савас Стефанидис – погърчена форма на Съби Стойков, както е рожденото му име.

По това време в гръцкото общество се водят бурни дискусии по езиковия въпрос. Книжовници като Евгений Вулгарис и Неофит Дукас застъпват идеята за издигането на архаичния гръцки език до ранг на книжовен. Привържениците на разговорния гръцки език в онази епоха нямат голям успех – живият език *димотики* се утвърждава окончателно чак през 1976 г., а дотогава сред гърците съществува диглосия. Като книжовен стандарт се приема един донякъде модернизирания византийски, на който никой не говори и в който се смесват стари и нови форми в различни пропорции, според ерудицията на пишещия. Понеже този език се стреми да се избави от многобройните чуждици, навлезли в разговорния език, той е наречен *καθαρεύουσα* – пречистен. Например разговорният термин за бакалия, *πλακάλκο* /бакалико/ е заместен с *παντοπωλείον* /пандополион/, букв. *всепродавница*. Идеологът на катаревуса, А. Кораис, казва следното: „Някои превеждат като същински тирани или олигарси, елинизират езика толкова, като че народът ни се състои все от учени; други превеждат демагожки, на такъв просташки език, като че в нашия народ няма други освен водари. В езика трябва да се пазим от прекаляване: не бива да бъдем нито тирани, нито демагози“. Влиянието на Кораис върху Константин Фотинов може да открием в твърдението, че „писменое наречие и говорене, що става отъ мудри и учени людие, секога има разлика от онова, което говори совсемъ непричастенъ образования челоуѣкъ, каквото единъ овчаръ, говедаръ, свинарь, винопродавецъ и пр. и пр.“

Въпреки че според Кораис езикът трябва да е умерено „изчистен“, катаревусът си остава далечен на народа. Както пише немският езиковед Густав Вайганд, „литературният гръцки език до такава степен е различен от народния, че грък или аромън от Южна Македония, който не е учил в училище, не може да разбере нито дума. Моят прислужник, който владееше гръцкия народен език като майчиния си аромънски, веднъж, когато четях вестник, ме помоли да му прочета нещо. Прочетох му и когато свърших, той каза „добре, кажи ми сега на „ромаика“ (народен гръцки) за какво се разказваше“ (*Kala, toга na mi pes s-ta romaika, ti theli na pi*)“.

Българското общество също е разделено. Езиковият въпрос става важна тема в обществения живот. В литературата от XIX в. темата за езика често се обиграва и пародира. П. Р. Славейков в пиесата си „Малакова“ „граматикализира“ модата в следния пасаж:

Трябва да има някакъв моден лексикон, че да са ръководи челяк от него; или трябва да учи най-малко три години на модата граматиката, че тъй да са запознай със сичките части на нейното художнословие. Намерват махна на жените, че не

били учени, както трябва, че кога да учи учение и де да го туря? Тя едвам да има време да изучи на модата падежите и главата ѝ анджак да събере правилата на модочинението, за друга наука място не остава.

Разпалените езикови препирни са описани в главата „Волтерианци и елинисти“ на вазовите „Чичовци“. Защитникът на традицията, Иванчо Йотата, защитава позициите си с аргумента, че „Йотата присъствува в черковните книги, по отцепедание и прочия“. Спорът придобива идеологически измерения: „Йотата не подобава да се изхвърли, защото, кажи ми, господине мой, как ще пишеш „создания міра“ например“, на което поп Ставри казва язвително към учителя: „Бог знай, те не вярват и в создания міра, волтерианците“.

Вазовите волтерианци и елинисти съответстват на двете главни направления в езиковите спорове – защитниците на разговорната основа на книжовния език и привържениците на традицията.

За начало на Българското възраждане символично се приема „История славянско-болгарская“, написана през 1762 г. Нейният пръв препис е дело на Софроний Врачански (1765), а „Житие и страдания грешнаго Софрония“ излиза през 1804 г. И Паисий, и Софроний вярват, че пишат на новобългарски – „простымъ болгаромъ просто и написахъ“, казва Паисий, а Софроний е убеден, че пише на „простий болгарский язык, каквото хоратаме ний“. Макар и разбираем, този език в руслото на църковната традиция е твърде далеч от живата разговорна реч на българите. Съзнавайки това, авторите често поясняват славянските думи, които употребяват, с думи от всекидневния език – най-често турски: *причина – себеп, намерение – ниет, вест – хабер, обезяна – маймуна, слон – фил*.

В най-ранния период църковнославянският език погрешно се е отъждествявал със старобългарски и от това защитниците на „славянското“ направление черпят допълнителна аргументация. Константин Фотинов смята поддържането на църковнославянската традиция за морален дълг: „Ми, братие, как истии чада болгарский, имаме должность да сохранимъ това церковное наречие най-повече, нежели каковъ и да би билъ другий народъ славянский: намъ е отечествено и природно, а другиму придано“.

Главните пунктове на славянската школа са поддържане на падежите в имената и избягване на тъмните гласни, белязани с буквите ъ и я, както и на определителния член – най-характерните отличителни черти на новобългарския език. И понеже спорът за езика не е чисто практически или научен, а мирогледен, той е преизпълнен с емоционални изблици. Христати Павлович нарича новобългарските особености „квасъ фарисейский, кой то осквернява всичко смѣшение, сиречь причинява языку безобразие, гнусота и премногое потемнение. Всегда ненависти предавай и отвращай се отъ таковыхъ списаний“.

Застъпниците на „българската“ школа си служат с рационални аргументи. В статията си „Нѣколко мысли за бѣлгарский языкъ и за образованіе у

българи-ти“ Найден Геров посочва, че в църковнославянският език „речи-ти сж български, а начинът по който сж съединени, за да покажат мысли, е чисто елинский. За това единъ българинъ, когато чува да ся говори или чете на тоя языкъ, речи-ти ще разумѣва, а мысли-ти щжтъ му ся показвжтъ странно и не добрѣ изречени, та с тоя языкъ мжчно може да му ся предаде нечто. Който иска да ся изучи с тоя языкъ, трѣбва за изгуби много врѣмя, за да ся научи прѣве на него, та че после да учи науки“. И дава за пример гърците, на които „старий языкъ имъ отнемалъ всичко-то врѣмя, та нѣмало кога да ся погрыжжтъ, за да придобыжтъ и нѣкои нови познания“. И обратно, „Всички-ти просвѣщени народи, откъкъ оставили старий си языкъ и зели за учебенъ оний, който употрѣблявжтъ въ живѣ разговорѣ, тогава сж зели преднинж въ науки-ти“.

В същото време Найден Геров е застъпник на строго етимологичния правопис, на който е издаден и неговият речник. Към средата на XIX в. в България вече прониква гражданският шрифт, създаден от Петър I. В руски йотираното *а* (я) се бележи със знака за малка носовка *ѣ* поради специфичния развой на този звук в руски. Скорописният вариант на тази буква, който прилича на огледално обърнато латинско R, ляга в основата на печатната буква **Я**. Найден Геров запазва в български буквата *ѣ*, а **Я** придобива фонетична стойност /e/, например изписването *рядъ* се проинася /рет/. С някои от правилата си той разграничава правописно граматични форми, които в новобългарски вече не се различават. Понеже в стария език подлогът стои в именителен падеж, а допълнението – във винителен, Найден Геров пише „*орли-ти летѣжтъ*“ (им.), но „*хванахъ орлы-ты*“ (вин.) По подобен начин се различават написания като *жена-та* (им.) и *женѣ-тѣ* (вин.), като не е ясно дали двете форми са се произнасяли различно. На същата логика е подчинено правилото за пълен и кратък член, към което би трябвало да се придържахме и днес в писмения език: *човѣкъ-тъ* трябва да отразява стария именителен падеж, а *човѣка* – старата родително-винителна форма. Правилото се поддава на усвояване трудно, защото не отразява реалната речева практика, а се базира на абстрактна граматична теория.

Нещото, по което се различават привържениците на българската школа, е въпросът на коя диалектна основа трябва да се базира книжовният ни език. Неофит Рилски, първият учител в Габровското училище, изповядва убеждението, че трябва да се издирят в народните говори всички общи елементи, „а не секой да писува по своето помѣстно произношение и своето токмо помѣстно наречие да защитава и ублажава“. В случаите, когато диалектните форми силно се различават, за арбитър трябва да се търси църковнославянският език. Например, ако в едни диалекти се казва *крак*, а в други – *нога*, за книжовна трябва да се приеме формата *нога*, защото така е на църковнославянски.

От друга страна, Васил Априлов гледа скептично на нормотворческите опити на книжовниците. За него „само народът има власт да применява наречieto си, писателите трябва по него да вървят. Многото число не следува за

малкото. Требува да следуваме за народът и по неговът говор да сочиняваме граматика и да пишем помежду си, инак плаваме против водата”.

В историческа перспектива Априлов се оказва прав. Езиковият въпрос се решава не чрез победата на една или друга школа в теоретичните спорове, а чрез реалната практика на учители, публицисти, преводачи, литератори, голямата част от които са носители на балканските говори.

Рибният буквар е първият светски учебник, съдържащ сведения от различни области на знанието и дванайсет „образа“ в текста, т.е. илюстрации. Той е отпечатан за пръв път през 1924 г. в Брашов и поради огромната му популярност претърпява многобройни издания. Макар Петър Берон да е носител на котленския говор, от езика му са изчистени най-ярките диалектни особености, като редукция на неударените гласни или регионално произношение от типа /женът/.

Само 15 години след първия вестник в Османската империя, Istanbul Moniteur, списван на френски, Иван Богоров издава в Лайпциг първия български вестник „Български орел“ (1846). Вестникът се списва на новобългарски.

Периодичният печат започва бързо да се развива. „Цариградски вестник“ (1848) става едно от най-авторитетните периодични издания за цялото Възраждане. Освен в Цариград, българска типография има само в Русе и по-голяма част от българските вестници в този период се списват в чужбина. От 107 вестника и списания през Възраждането 69 се издават извън Османската империя. Г. С. Раковски издава в Нови сад „Български дневници“, а през 1860 г. в Белград – „Дунавски лебед“. В Браила под редакцията на Добри Войников излиза в. „Дунавска зора“. Една от важните идеи, която периодичният печат носи на българите, е усещането, че са част от голямото семейство на европейските народи и излизат от своята регионална откъснатост. Според Иван Селимински „Истините станаха по-общи; чрез печата те се разпространиха в един миг по всички краища. Науките физика, химия, геология, естествена история, астрономия и пр. обсипаха умовете със светлината на нови истини. Железниците и параходите съкратиха разстоянията и спомогнаха за по-често сношение между хората; Спънките на лъжите, шарлатанството и фанатизма изчезнаха сами по себе си“.

Печатът изгражда и чувство за етническа общност. Знаменателна е фразата на Иван Богоров: „Преди да направим България, трябва да направим българи“.

Наред с периодичния печат, в България възниква такава самобитна учебно-просветителска институция, каквато са читалищата. Те се издържат чрез средствата на родолюбиви българи, съзнаващи ролята на образованието за издигане на народа. Основаването на свищовското читалище през 1865 г. е описано във вестник „Турция“ по следния начин: „Движими убо от разпаленото нишно родолюбие основателите ся согласиха единодушно да покажат длъжността си и любовта си къмто Отецеството си, определиха и рекоха единоголас-

но сякой да жертва според силите си за народното образование... определиха думам да съставят едно читалище музей, в което ще бъде книгохранилница съставена от разни язици и стари останки и ръкописи". Читалищата са център на духовния и обществен живот и в тях се държат и сказки – популярни лекции на достъпен език, които се ползват с голям интерес.

С читалищата са свързани и първите театрални прояви в България. Благодарение на „Под игото“, съдържанието на „Многострадална Геновева“ е широко известно. Тя е преведена от пиесата „Геновева“ на Кристоф фон Шмид и е най-играната пиеса през Възраждането. Както всичко ново, отношението към театъра в началото е раздвоено. Една дописка във вестник „Дунавски лебед“ от 1860 г. дава представа за атмосферата на епохата:

Отъ нѣколко дни насамъ въ София сѣ даваѣтъ театрални представлѣнія отъ една чета нѣмски актйори. Они прѣдставляваѣтъ доста любопытни нѣща, доколко позволяваѣтъ срѣдства-та и удобство-то на мѣсто-то. При представлѣнія-та сѣ събира доста народъ отъ блѣгари, турци, гърци и евреи. Паши-тѣ, бегове-тѣ и по първи-тѣ човѣци посещаваѣтъ тѣя представлѣнія, кои сѣ даваѣтъ съ начинъ благопристоенъ, и минуватъ дълги-тѣ вечери съ удоволствіе и полза, защо-то сѣ запознаваѣтъ съ онѣя невинни и полѣзни удоволствія, за кои питомни-тѣ народи полагаѣтъ толкова грижи и разнасяѣтъ толкова пари. Смѣшно и пресмѣшно е да слуша човѣкъ нѣкои простаци, а съ тѣхъ заедно и нѣкои бабички, какъ разсъждаваѣтъ върху това нѣщо. Они казваѣли, че било тажкъкъ грѣхъ да ходи човѣкъ у театръ-тѣ, защото, казваѣтъ они, то било дяволска работа, нечиста сила. Актйори-тѣ били антихристи, актриси-тѣ били – самовили.

Започват да се пишат и български пиеси. През 1864 г. излиза „Малакова“, комедия от П. Р. Славейков. Пиесата е поставена в Цариград, Русе и Пловдив при голям успех. През 1870 г. излиза „Изгубена Станка“ от Богдан Манчов по повестта на Илия Блъсков.

В Браила Добри Войников основава първата театрална труппа и в продължение на десет години дава представления пред българските емигранти в Румъния. Негови театрални постановки са представяни и на сцената на Националния театър в Букурещ. Комедията му „Криворазбраната цивилизация“ се счита за най-добрата комедия до края на XIX в.

При създаването на езикова норма актьорите имат едно предимство: те въздействат върху големи и неограничени възрастово аудитории. При липсата на установен стандарт, театърът има огромно значение при изработване на нормите за правилност на езика.

Така, възникнал въз основа на балканските говори и изпитал църковно-славянско влияние, българският език започва да се диференцира стилистично. Научният стил се стреми да се избави от турцизмите, които се асоциират с отминаващата епоха на ориенталска изостаналост. В „Рибния буквар“ Петър Бетрон използва турцизмите само за да поясни значението на някои думи, които

в началото на XIX в. са били редки и не много известни, напр. *кораби* (гемии) или *делфин* (домуз балли). В публицистичния стил и в комедийния жанр обаче турските думи, поради ярката им емоционално-експресивна окраска, са доста по-широко застъпени: *Малакофите, гледам аз, гид-гиде по-широки стават*. Гид-гиде означава малко по малко.

Туй го казват политика и ако знаш да правиш политика, сиреч ако струваш каук да саладисваш, тогаз ти си добър. Каук да саладисваш, букв. „да клатиш капата“, означава да се съгласяваш с всичко, да угодничиш, да се подмазваш. Да струваш каук означава да приемаш, да се съгласяваш – израз, широко разпространен и в народния език:

Никола дума Тодорки:
– Тодоро, булка хубава,
просто да ти е женене,
женене и венчаване,
кабул ти струвам детето,
хайде ми, мари, пристани.

Наред с лексикалните заемки, в разговорния език остават и многобройни калки от турски, които не са били възприемани като чуждици. Сряд тях можем да причислим *иде ми отръки* (elimden gelir), *на тона на устата* (torun ağzına), *бия си шега*, откъдето и *шегобиец* (şaka çalmak), *туря ръка /на нещо/* – el koymak и редица други (Македонска 1968: 145–153). Освен идеоматичните изрази, на турско влияние се дължи и полисемията на някои думи, напр. *да пукне*: 1. Да получи пукнатина, да се сцепи с пукот; 2. Да умре; 3. Да настане (с думи като *зора* или *пролет*). Това прави възможно наличието на такива игрословици, като *Пролет пукна – ние не*.

Освобождението заварва България с напълно развит и стилистично диференциран книжовен език, обслужващ повечето сфери на общественния живот. Книжовният български продължава да се използва и от ония българи, които остават в пределите на многонационалната Османска империя. След Междусъюзническата война, когато голяма част от българите влизат в състава на национални държави, в които господства езикът на титулната нация, влиянието на книжовния български върху тях отслабва. Сега екстериториалните български говори представляват ценен материал за езиковеди и диалектолози, които могат да проследят езиковото състояние преди нивелиращото влияние на книжовната реч.

Езикът в независима България

Преди Освобождението книжовният ни език в общи черти е изграден. Но при липсата на национален суверенитет остават области, в които функционирането му е ограничено. В държавната администрация, войската, съдебната система господства турски.

Иван Вазов пише в повестта „Чичовци“: „Хаджи Иван Карабурунът, пръв чорбаджия, комуто зелената изрусяла салтамарка беше виждала два пъти Божии гроб и петстотин пъти *мехкемето*. По тая причина по-лани *кадият* го втрисаше, щом срещнеше човек със зелена салтамарка“.

Съдилищата са *мехкемета*, а съдиите – *кадии*. Съдебният *мухабетчия* (секретар) съставя *мазба* (протокол), в който се съдържа *караар* (съдебно решение). Грабителите са *хърсъзи*, а производителите на фалшиви (калпави) пари – *калпазани*. *Кабахатлията* (виновникът) може да бъде осъден на *сюрдюн* – заточение, или на *калебентлик* – интерниране в крепост (*кале*).

В търговията и финансите също преобладава турска терминология. Капиталът се нарича *сермия* (от перс. *sermāye* 'глава на парите'), кредит и дебит са *борч* и *масраф*, а печалбата и загубата – *кяр* и *зарар*. Сделката (от рус. *сделка* 'да направя') се определя като *пазарлък*, който може да завърши с *алъш-верши*. *Хесатите*, т.е. сметките, се водят от *хесатчи*. Чуждата валута се нарича *ябанджийски пари*, и с тяхната обмяна се занимават *сарафи* (от ар. *ṣarf* 'обмяна, обръщане').

След Освобождението в България е въведено временно руско управление. Още през 1876 г. е създадена т.нар. Канцелария за гражданско управление на освободените отвъд Дунав земи. Канцеларията събира сведения за състоянието на българите във всички сфери на стопанския, културния и обществения живот. За тази цел са включени руски специалисти по право, данъчна политика, културни дейци и пр. Към Канцеларията са приобщени и над 80 руски офицери от Академията на Генералния щаб.

На 4 юли 1877 г. в първия освободен български град – Свищов – е създадена и първата губерния. До края на войната се оформят още осем губернии. Към управлението се привличат и българи. За губернатор на Свищов е назначен Найдено Геров, а за негов помощник Марко Балабанов. В другите губернии най-високия пост заемат руснаци, а помощниците им са българи. По селата се оформят съвети на старейшините, а в градовете Градски съвети.

Османските *валии*, *мютесарифи* и *каймаками* се сменят с *управители*, *градоначалници*, *околийски* и всякакви други *началници* (рус. *начальник* от *цкел*, *начало* 'власт': *покорянтеса* *всакої* *власта* *и* *началоу*). На смяна на османските *берати*, *емирнамета*, *буюрулдии* и *фермани* идват *заповеди*, *укази*, *предписания* и *разпоредби*.

Започва и работа по изграждане на българска армия. През април 1878 г. е свикан първият набор от 9000 души. На 8 юли 1878 г. в София е създадено военно училище, което произвежда първия си випуск офицери. Три месеца по-късно са призовани още 12 000 българи. Въоръжението им е предоставено от Русия, от арсенала на излязлата от употреба бойна техника през войната. Руски офицери съставят и командния състав на българската армия. *Миралай бейовете* се сменят с *полковници*, а *мюлязамите* – с *лейтенанти*. Войниците вече не *играят талим*, а участват във *военни учения*.

Основите на Българската народна банка са положени на 23 май 1878 г. По-късно тя получава статут на емисионен институт с право да издава книжни пари. До този момент в обращение са турските лири, руските рубли и други валути. Левът е въведен през 1880 г. *Портмонето* и *портфейлът* изместват *кесията*. Във финансите навлиза международна терминология, голяма част от която е от италиански произход: *валута*, *полица*, *сконто*, *салдо*, *джиросвам*, *авизо*. *Банкрут* е заето от френски – *banqueroute*, където на свой ред е заемка от италианското *banca rotta* ‘счупена масичка’.

Княз Дондуков създава в България спомагателен орган на управление-то: Централно управление с шест отдела – първите български министерства. Работният език в министерствата е руски. Още преди Освобождението 39% от българските студенти са завършили образованието си в Русия, а 45% от преводната литература е от руски (Възрожденската интелигенция 1988). Това отваря широко вратите за нахлуване на мощен поток от русизми.

Изработването на българска терминология, свързана с новата действителност след Освобождението, понякога се натъква на неочаквани трудности. Така например отпадъците вече не трябва да се изхвърлят между къщите, а трябва да се определи специално място. Думата *смет* тогава все още е рядък диалектизъм, а *боклук* звучи грубо, защото е производна от *бок* – турския разговорен термин за екскремент. И сметището се определя като „мъсто за изхвърлювание непотрѣбни чловѣчески вещества“.

Руският и църковнославянският въздействат не само върху лексиката, но и върху други нива на езика ни. Всъщност не е лесно да се отделят руските елементи от църковнославянските, защото самият руски език е изпитал силно южнославянско влияние. Често заемките и изконните руски думи образуват двойки с различно значение или употреба: *гражданин* ‘поданик’ (рус. *горожанин* – ‘градски жител’), *Млечный путь* (но *молочные продукты*), *власть* (ср. *волость* – административно-териториална единица, подчинена на една власт), *мрак* (рус. *морок*), *очевидно* (но *глаза* ‘очи’), *глава* на книга (но горната част на тялото – *голова*), *овоци* (в украински само *овочі*), *одежда* (разг. *одѣжа*), *единый* (но *один*), *бремя* (но *беременная*), *празный*, *праздник* (но *порожный*) и мн. др. Според сравнението на княз Трубецкой, „литературният руски език е получен в резултат на присаждането на старото културно растение – църковнославянския език – върху „дивачката“ – разговорния език на управляващите класи на руската държава“ (Трубецкой 1927).

От църковнославянски навлизат отглаголни съществителни с наставка – *ние*, като в редица от тях мотивиращата основа вече е изчезнала в български (*мнение*, *прение* от *мнѣти*, *прѣти*). В народните говори отглаголните съществителни се образуват с наставката –*не*: *правене*, *струване*, *оране*, *копане*. Първоначално двете разновидности се възприемат като синонимни, напр. *събиране* – *събрание*. С течение на времето обаче значенията им се диференцират.

Народните съществителни на *–не* запазват в значението си нюанса на процесуалност и подобно на глаголите могат да получават допълнение: *събиране на билки, раздаване на награди*. Съществителните на *–ние* са лишени от този нюанс, те са вече чисти субстантиви, ср. *постигане на целите* и *постижение*, синоним на *успех, резултат*; *отделяне на зърното от плевата* – *отделение* (= департамент, подразделение, клон, филиал, секция). Съществителните на *–ние* (*прегрешение, дихание*) често са стилистично оцветени и принадлежат предимно на писмената реч. Поради произхода си те понякога носят аромат на архаичност, затова в неутрални контексти се заменят с думи от разговорната реч: *стремление* – *стремеж*, *забавление* – *забава*, и др.

Подобна диференциация на наставките се извършва и при *nomina agentis*. В народните говори лицата, които извършват определени действия, обозначени в мотивиращата основа, се образуват най-често с наставка *–ач*: *орач, копач, съндач* ‘съдия’ (Костурско). В книжовния език се настаняват и думи с наставка *–тел*: *заявител, предводител, телохранилел, настоятел*. Двата типа думи се различават стилистично, ср. *нощен пазач* – *пазител на нравствени ценности*. Различните типове контексти, в които се срещат едните или другите думи, могат да доведат и до диференциация в значението: *събирателите* не са просто *събирачи* в смисъл на *колекционери*, а членове на първобитно общество, което се занимава със *събирателство*; *носач* е синоним на *хамалин*, докато *носител* рядко се съчетава с конкретни имена (*носител* на идеи, *носител* на езика). Наред с тези домашни съществителни, през руски или непосредствено нахлуват и много заемки от западните езици, в които *nomina agentis* се оформят с чуждоезични наставки: *–ър* (*гравьор, позьор, треньор*), *–атор* (*сепаратор, модератор, фалиификатор*), и др.

Старобългарските сегашни деятелни причастия на *–ѡшт / –ѡшт* в новобългарски се трансформират в деепричастия, които имат различен облик по диалекти. Васил Друмев използва формите на *–ици* и на *–ициц*, характерни за родния му шуменски говор: *влизат, бияциц се; втурват се, бягаици* (Тотоманова, Деепричастия: 31) С тези форми генетично са свързани отглаголните наречия от типа *мълчешком, мълчешката* и пр. В книжовния език обаче надделяват югозападните форми на *–айки, –ейки* (*имайки, бидейки*). От църковнославянски деятелните причастия са възприети наново в книжовния език, но в новобългарски те вече се образуват от имперфектната основа на *–а* или *–е*: *имах – имащ, знаех – знаещ*. Директно от църковнославянски и руски са заети и прилагателни, които по произход са причастия, и те се различават по основата си от същинските причастия, ср. *можещ – могъщ, учещ – учащ, сведущ, подходящ*, субстантивираното *ъглополовяща* и пр. Като цяло причастията са характерни за писмения език, докато в разговорната реч те се заменят с алтернативни конструкции, ср. *Който пее* (вм. *пеещият*) *зло не мисли* – *Ние, можещите, водени от незнаещите, вършим невъзможното за благо на неблагодарните* (К. Иречек).

Чрез църковнославянски се активизира категорията на отглаголните прилагателни, които по произход са сегашни страдателни причастия: *преносим*, *сегъваем*, *разполагаем* и пр. Значенията на подобни прилагателни означават възможност или способност да се извърши действието по мотивиращата основа. Това е много продуктивна категория, от която на свой ред се образуват съществителни: *търпимост*, *непоносимост* и пр. Значенията на този вид отглаголни прилагателни много приличат на английските думи със суфикс *-able*, проникнали от латинските форми на *-abilis*: *replaceable* 'заменим, сменяем', *payable* 'платим', *portable* 'преносим', *solvable* 'решим', та до типично британското *unclubbable* 'неподходящ за клуб'. Така мъртвите езици, старобългарски и латински, получават нов живот чрез наследството си в съвременните европейски езици.

Старобългарското условно наклонение се образува чрез форми на спомагателния глагол *бѣти* (*бѣхъ*, *бѣ* и т.н.). В новобългарски този тип условно наклонение получава конкуренция – синтетичното условно наклонение, с форми като *търпявам*, *изядам* и под. Тези форми обаче освен чистото условно значение (*Без пари да ми го дават, пак не го зимвам!*) имат и други нюанси: на готовност за извършване на действието (*като му хвърли някоя и друга чаша, и баща си закаля*), способност да се извърши дадено действие (*с таквази чорба цял самун хляб изядам* – бай Ганьо). В съвременния език такива форми вече са редки и звучат архаично. Един често цитиран пример за съвместна употреба на синтетични и аналитични форми са Вазовите стихове „*Да имах мощ, обрисвах ти калта / и в твоя чистий бляск те бих показал*“.

С условното наклонение се конкурира и бъдеще време в миналото. Значението на условно наклонение се свързва предимно със сложни изречения с подчинено условно: „*Щях да дойда, ако ме беше поканил*“. В граматиките на другите балкански езици, румънски и гръцки, бъдеще в миналото се третира като условно наклонение (Асенова 1989). В славянските езици, в руски и църковнославянски, условното наклонение няма подобни конкурентни форми. Доколкото църковнославянското влияние прониква по писмен път, между употребата на условно наклонение и бъдеще в миналото в съвременния език се набелязва известна стилистична диференциация: бъдеще в миналото се използва неутрално и в разговорния език, докато в писмения език и в „културната“ градска реч условно наклонение е по-често срещано. За подобна стилистична диференциация допринася и употребата на условно наклонение за изразяване на учтива молба, приета в изискания стил: *Бих ли могъл да Ви помоля да ми подадете палтото?*

Сложните думи в разговорния език са редки. Има дума *самодива*, но растението е *сама китка*. Думи като *самовлюбен*, *самокритика*, *себеотрицание* са характерни за писмения език. В това пак личи старобългарската традиция, наложена от Кирил и Методий. За гръцкия език сложните думи са характерни още от времената на Омир: Ахил е бързоног (*ποδ-ἀρκής*), Хера е волоока (*βο-ῶπις*), и т.н. В съвременния гръцки те също са широко разпространени:

спаначната супа е *спанакосупа*, покривката за маса е *трапезомандило*, а Червената шапчица е *Кокиноскуфица*. Характерно е, че при преименуването на българските селища в Гърция те често придобиват облика на сложни думи: село Черешница става Поликерасо, *многочерешница*, а Дупяк, чисто име идва от двете пещери наоколо, става Диспилио – *двупещерско*. В преводите си Кирил и Методий създават по гръцки образец редица сложни думи, които стават неотменима принадлежност и на църковнославянския: Богородица *Троеручица*, *равноапостолни* братя (т.е. равни на апостолите), *неръкотворния* убрус Христов... От църковнославянски моделът на сложните думи се закрепва в руски и български, и сега те са твърде характерни за книжния стил: *телодвижение*, *човекоден*, *пътникопоток*.

Старобългарското наследство е оказвало влияние и върху други книжовни традиции. Григорий Цамблак, митрополит Литовски и Киевски, въвежда в употреба в Киевската митрополия т.нар. български распев и ръкописите от Търновската книжовна школа. Формирането на западноруския книжовен език се осъществява под силно българско влияние. Но през 1696 г. генералната конфедерация на съсловията отменя използването на този език в нови документи и вместо него започва да се използва полски. През XVIII в. украинският книжовен език възниква въз основа на малоруските народни говори, като поема и мощна струя полски заемки. До XIX в. сърбите използват славено-сръбски език, който по същество е сърбизиран църковнославянски. През 1850 г. между сърбите и хърватите е сключен Виенският книжовен договор, в резултат на което тази традиция рязко прекъсва. За разлика от новобългарски, който поема елементи от различни диалекти, сърбохърватският взима за база само един – родния на Вук Караджич източнохерцеговински щокавски говор. Това се оказва проблем за хърватите, значителна част от които са носители на некодифицираните регионални чакавски и кайкавски езици. По същество голямата част от хърватите са принудени да станат билингви (Тяпко 2006). В кайкавския Загреб стриктното спазване на книжовните норми се асоциира с провинциален акцент, защото новощокавските говори са отдалечени от столицата. Така или иначе, български и руски остават единствените продължители на кирило-методиевската традиция.

Руското влияние в български продължава до най-ново време. След 1944 г. български и руски се сближават и правописно. В т.нар. отечественофронтowski правопис се премахват последните специфични български букви *ѣ*, *ѡ*, и *ѣ*. По същото време от македонски се изхвърля буквата *Љ*, защото „мириса многу на бугарски“. За разлика от другите езици, използващи кирилица – сръбски, македонски, украински и белоруски – в българската азбука не остават букви, които да се различават от руските. В наши дни това създава проблеми в интернет. В стремежа си да цензурират кремълската пропаганда, автоматизирани компютърни програми понякога филтрират и български текстове, защото не ги отличават от руските.

През периода на социализма връзките със Съветския съюз се задълбочават, което води до навлизане на нови русизми. Думата *фабрика*, известна още от времената на Добри Желязков, често се заменя със *завод* или *предприятие*. *Юзините* стават *электроцентрали*, а *индустрията* – *промишленост* (рус. *промысел* ‘поминък’). В професионалните жаргони започват да се употребяват русизми като *оперативка*, *летучка*, *петминутка*, *планьорка*. Служебното пътуване се определя като *командировка* – понятие, възникнало през епохата на Петър I от немското *kommandieren* ‘изпращам някого с поръчение’.

Руското влияние в български нагледно си личи при сравнение с македонската езикова норма, върху която руският е въздействал значително по-малко. През Възраждането книжовници от македонски произход като Григор Пърличев, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Константин Миладинов, Партий Зograфски, Райко Жинзифов използват и черти от македонските диалекти, но пишат на архаичния новобългарски, който се използва през XIX в. Използваният в началото на XX в. правопис съвпада с Дриновския, но в съвременна Република Северна Македония се нарича Илинденски. Оттогава в македонската езикова норма са останали заемки, навлезли с непроменената русифицирана фонетика на църковнославянския: *суд*, *всушност*, *судбина*. Оттогава македонски споделя с книжовния български и такива неологизми като *весник*, *стисание*, *часовник*, съответстващи на сръбските *новине*, *часотис*, *сат*.

Българският „Закон за устройството на съдилищата в България“ от 1880 г. е съставен по образец на руските устави от 1864 г. и в съдебната ни терминология преобладават русизми, непознати в Македония: *подсъдим*, рус. *подсудимый* – обвинен; *престъпник*, рус. *преступник* – злочинец, *криминалец*; *потърпевш* (рус. *потерпевший*) – *оштетено лице*; *ищец*, рус. *истец* – жалител; *свидетел*, рус. *свидетель* – *сведок*, *заподозрян*, рус. *подозреваемый* – *осомнен*. Ако на книжовен български законът се *нарушава* (рус. *нарушать*), на македонски се *кърши*.

От 1912 до 1941 г. обучението във Вардарска Македония се води на сръбски език. В езика навлизат сръбизми: *одлука* – бълг. и рус. *решение*; *основачки* – бълг. *учредителен*, рус. *учредительный*; *состанок* – бълг. *среща*, рус. *встреча*; *срекен* – бълг. *щастлив* на смяна на по-старото *честит*, рус. *счастливый*; *подрачје* – бълг. и рус. *район*, *област* и/л. След 1945 г., когато в училищата се въвежда македонски език, се активизират и домашни думи: *речиси* – бълг. и рус. *почти*; *споредувам* – бълг. *сравнявам*, рус. *сравнивать*, архаично *барабара*; *двоумење* – бълг. и рус. *колебание*; *пронајдок* – бълг. и рус. *изобретение*; *поранешен* – бълг. *бивш*, рус. *бывший*; *недоразбирање* – бълг. и рус. *недоразумение*; *одбивам* – бълг. *отказвам*, рус. *отказывать*.

Русизмите често са възприемани безкритично. Например в ранния български език думата *спор* има само значението ‘изобилие, берекет’ (*наспорил господ*), но под руско влияние се използва вместо *претирня* или *диспут*. Както изтъква Иван Богоров, „най-злото е, че тии (русите) ако и да не налитат тол-

кова на нас, ний сами, без да са усетим, слугуваме на панруската им мисъл, и са затичае да правим писмовният наш език Руско-Български, та им ставаме слепи подлизурки без да щем“. Самият Иван Богоров е учил в Ришельовския лицей в Одеса и знае отлично руски. Но освен това той е пътувал на много места из България, живял е в Цариград, Букурещ, Лайпциг и Париж и има тънък езиков усет. Той е първият български книжовник, който придава български фонетичен облик на руските и църковнославянските заемки – *български* вм. *болгарский*, *бъден* вм. *будущий*, *ред* вм. *ряд*, *тъкмо* вм. *толко* и пр. Той събира думи от живите народни говори и ги внедрява в писмения език. Именно Богоров изнамира думата *смет* като български еквивалент на *боклук*. Благодарение на него в книжовния ни език навлизат *печалба* и *загуба*, *забележка* вм. *примечание*, *непрекъснат* вм. *непреривен*, *заможен* вм. *състоятелен*, *молба* вм. *прошение* и много други. Други думи нямат такъв успех: *пръз* (рамка), *щица* (летва), *заякнат* (укрепен), *раздалеч* (разстояние). Неологизмът *електрически бързей* не издържа конкуренцията с русизма *ток*.

Ако руският език преобладава в канцелариите и войската, определено има една област, в която той не е водещ. Това е образованието. Начело на просветния отдел стои Марин Дринов. След защитата на докторската си дисертация „Южные славяне и Византия в X веке“ в Харковския университет, той става първият българин – професор. Целият живот на Марин Дринов е посветен на издигане на образователно ниво на нашия народ. Той е един от основателите на Българското книжовно дружество в Браила през 1869 г. Дружеството си поставя за цел „усъвършенстването на българския език, на българската история и на нашата словесност“. Руският език, официален за административните учреждения, в училище е само един от предметите, и то не навсякъде. За разлика от всички други отдели, където е пълно с руски чиновници, в просветата няма руснаци. В училищата няма и руски учители. Русия сама изпитва нужда от подготвени специалисти и ги изписва от Франция и Германия.

За разлика от Русия, където образованието не е задължително, Търновската конституция постановява, че „първоначалното учение е безплатно и задължително за всичките поданици на Българското Княжество“. Холандският славист Николас ван Вейк, посетил България през 1914 г., пише: „Най-важният фактор в просъществуването на българския народ е училището; в никоя друга страна училището не заема такова почетно място“. През 1911 г., вече 37% от новобранците в армията са грамотни – ниво, което е най-високо на Балканите, по-високо от Италия, и доближава това на Австро-Унгария (Петров 2014). С разширяване на базата на учениците в образованието настава глад за кадри. Този проблем се решава, като за учители се канят чужденци, особено по специалните предмети – физика, химия, биология. Основната маса преподаватели идва от Австро-Унгария, като сред тях преобладават чехите. Чехът Константин Иречек е поканен дори за министър на просветата.

През XIX в. Чехия преживява период на национално възраждане. Една от задачите на този период е издигане на чешкия език до равнището на език на науката. Чешката научна номенклатура претърпява своеобразно историческо развитие, свързано с имената на натуралистите Карел Славой Америк и Ян Сватоплук Пресл. Те изковават редица чешки неологизми в областта на химията, минералогията, зоологията и ботаниката.

Под влиянието на тези тенденции попада Михалаки Георгиев, който е завършил Земеделското училище в град Табор. Особеността на училището била, че то е първото подобно училище в Австрия, чийто език на обучение е чешки. В него учат не само чехи, но и поляци, сърби, българи. В някои години чешките студенти представляват само 60% от студентите. През 1880 г. Михалаки Георгиев става учител по зоология, ботаника, химия и физика в Ломската гимназия. Там той написва първото учебно помагало по ботаника у нас – „Учебник по ботаниката за средните учебни заведения в България“. Вдъхновен от чешкия пример, Михалаки Георгиев създава оригинална българска ботаническа терминология, която се използва и до днес. Зоологическата номенклатура също се обогатява с български термини: *бозайници* вм. *млекопитаещи*, *мекотели* вм. *молюски*, рептилиите и амфибиите стават *вечуги* и *земноводни*. Руските термини *растение*, *насекомо*, *животно* се налагат над народно-разговорните форми *билка*, *буболечка*, *животина*. За съществуването на последната дума напомня само умалителното *животинка*.

Френският език в България има солидни позиции още от турско време. Френското културно влияние в Османската империя се осъществява преди всичко чрез разпространението на френския език. Както свидетелства Симеон Радев в „Спомените“ си, „Турците, лъхнати от европейската цивилизация, не знаеха друг чужд език освен френския. Френската образователна система се представляваше като най-подходяща. Когато се създаде медицинското училище в Цариград, професорите бидоха повикани от Франция и преподаванията ставаха отначало на френски език. Трябваше по-късно един българин, д-р Стамболски, да преведе термините на анатомията на турски. Прочутите реформатори на Турция Фуад паша и Али паша сметнаха, че за напредъка на турската просвета е необходимо участието на французи и в средното образование“ (Радев 1994). Франкофони са възпитаниците на Галатасарайския лицей Тодор Каблешков, Константин Величков, Стоян Михайловски и Симеон Радев. В католическия колеж в Бебек, който завършва Драган Цанков, обучението също е на френски. Преди Освобождението преводите на френски учебници са двойно повече от руските, а след Освобождението продължава тенденцията да се прибягва преди всичко до френски източници за българските училища (Генчев 1979).

Френският език става белег за принадлежност към европейската култура. Старите етикетни формули като *жив да си*, *дал бог добро*, *сполай ти* се асоциират с традиционната народна култура. В града стават модни изра-

зите *мерси* и *пардон*, като еквивалент на *s'il vous plaît* се налага ако обичате. Вместо по-старото обръщение *Ваша милост*, възникнало под румънско влияние (*Dumnea voastra*), учтиво става обръщението на *Вие*, прието във френски и руски. Градският етикет изисква също като на френски в учтивата молба да се използва условно наклонение (*Бихте ли затворили вратата?*, ср. *Pourriez-vous fermer la porte s'il vous plaît ?*). Френското влияние се проявява и в буквални преводи от типа на *неразположен* в значение 'малко болен' (фр. *indisposé*).

Ако френското влияние се осъществява предимно по книжен път, в архитектурата, индустрията, битовата култура най-силно е влиянието на Виена. Променят се облеклото, декорациите, обзавеждането, техниката, кухнята.

Старото занаятчийско производство е обслужвало предимно вътрешните пазари на Османската империя. Съответно занаятчийската терминология е преизпълнена с турцизми. Например в сливенското *тюфеххане* (оръжейна работилница) се използва *чатал тюрписи* (чаталеста пила) и други видове пилички – *джерп* – плоски, *сачан тюрпия* – кръгли, *юч кюшелия* – триъгълни. Ключът за завинтване е *куйрук демири*.

Новите занаятчийски и технически умения навлизат в България по различни пътища: заселване на майстори чужденци в някои от големите градове, донасяне на модели и образци от завръщащи се от Европа търговци и студенти, изпращане на калфи и чираци зад граница за усвояване на нови професии и умения. Например габровският майстор Стефан Султанов изучава в продължение на две години сапунаство в Прага. Австрийски инженери и архитекти се установяват предимно в столицата. На сегашния площад „Възраждане“ в София Артур Вайс прави известната Вайсова воденица, задвижвана и с вода, и с парен двигател. При суша воденичните камъни се въртят от парата.

В Австро-Унгария има осем висши технически училища. Четири от тях са в Бохемия, в Прага и Бърно има по един немски и един чешки институт, другите се намират във Виена, Будапеща, Грац и Лемберг (Лвов). Повечето българи следват в институтите с преподаване на немски език. След провъзгласяването на Фердинанд Сакс-Кобургготски за български монарх културните връзки с Австрия се задълбочават. На мода излизат виенски столове, виенско кафе, виенски кифли и пр.

В производството *маткапът* и *бургията* отстъпват място на *бормашината* и *дрелката*, *бурмите* стават *винтове* и *болтове*. В техниката трайно навлизат немски термини: *багер*, *баласт*, *винервайс*, *винкел*, *гланц*, *гласпапир*, *грунд*, *клема*, *куплунг*, *луфт*, *трегер*, *шалтер*, *шлайфгане*, *шлага*, *шлаух*, *шнур*, *щекер*, *фасонка* (<*Fassung*). В облеклото се появяват *яке*, *винत्याга* (*Windjacke*), *аницуг*, шивачките използват *илиц*. Наред с традиционните суджуци и наденички се появяват *шунка* (*Schinken*), *кренвирши* (*Krenwürstchen* – наденичка с хрян), *лебервурст*, *леберкез*, *дебърцини* (унг. *Debreceni kolbasz*). От виенската кухня са засти *шницел*, *щрудел*, *кифла* (*Kipferl*). Появява се нов отрасъл – пи-

воварството, който идва заедно с немската дума *бира* (в повечето славянски езици се задържа думата *пиво*). Също от Австрия и Германия идват и сладникавите пощенски картички, обозначаваани с немската дума *Kitsch* (мацаница, мазало).

Понякога немските изрази се превеждат буквално. *Verfeinert* се калкира като *префинен*, а *Ausflug* като *излет*. Под влияние на немски език в българското глаголно словообразуване се активизира суфиксът *-ира*, в глаголи като *продуцирам*, *електризирам* и др. Понеже в тези глаголи формите за свършен и несвършен вид са еднакви, в разговорната реч се наблюдава тенденция несвършеният вид да се маркира допълнително с отделен суфикс, напр. *гримирвам се*. Такива форми се смятат за ненормативни.

Въпреки културното влияние, немският език е сравнително слабо разпространен в България. Остава навикът непознатите немски думи да се произнасят „като турски“, с ударение на последната сричка – *бирхалё*, *шмеркезе* от *Bierhalle* и *Schmierkäse*.

През XX в. се засилва влиянието на английския език. В началото на века Лондон става столица на мъжката мода. Английските платове *туид* и *габардин* изместват *абата* и *шаяка*. Мъжете започват да носят *тренчкот*, непромокаеми шлифери *макинтош*, *редингот*. Във висшите кръгове става модерен спортният стил, разпространяват се *пуловери* и къси панталони, наричани *шорти*. *Фракът* и *смокингът* са с изрязани поли отпред, за да могат да се носят и при езда, но това невинаги е срещало разбиране. Турските депутати в Народното събрание ги наричат подигравателно *гьот пердеси* – покривало за задника.

Срещу модернизацията се опълчват през 20-те и 30-те години и някои среди в САЩ. Това е така нареченият период на Jazz Age, характерен не само с разпространение на джазовата музика, но и с либерализация на нравите. Традиционалистите смятат, че импровизираните ритми на джаза водят до морален упадък. Жените започват да носят „предизвикателни“ дрехи, да ходят с къси коси, да пушат, да поддържат лекомислени връзки. Този тип жени в България са наричани *зози*, а екстравагантните младежи – *суингове*. Те танцуват *чарлстон* и носят *чатануги* – сака с е къси ръкави и без ревери, добили името си по песента „Чатануга-чучу“.

През втората половина на XX в. влиянието на английския език става още по-осезателно. Английският става език на глобализацията. Английски термини нахлуват в музиката (*биг бенд*, *дръм-енд-бейс*), бизнеса (*мениджмънт*, *стартън*), политиката (*импийчмънт*, *флашмоб*), маркетинга и рекламата (*семплинг*, *праймтайм*), компютърните технологии (*софтуер*, *бъг*, *смартфон*).

Освен огромния поток думи, английското влияние води до промяна в значението и употребата на по-стара лексика. *Експертиза* би трябвало да означава някаква оценка от разследване, давана от експерти, но вече се използва вместо *опит*, *квалификация* или *компетентност*. Все по-често се казва „за

мен е *привилегия*“ вместо „за мен е *чест*“; за удостоверяване на привилегиите е нужен специален документ, докато честта е вътрешно чувство. *Секси* може да не описва само чувства, породени от либидото, а *привлекателност* въобще – „тази кола е много *секси*“.

Както и в предишни периоди в езиковата ни история, активното ползване на чужд език се проявява по многобройни начини – преки заемки, калки и прояви на езикова интерференция.

Обобщение

Южните славяни се заселват в земите на Римската империя. Много народи, които са живели преди тях из тези места – илири, траки, готи – са били претопени. Такава е съдбата и на славяните в Мала Азия и Пелопонес. Но създаването на Българската държава през VII в. консолидира славянските племена в източната част на Балканския полуостров и им създава чувство за общност, която противостои на византийската. В процеса на съвместно съжителство прабългарите, които дават името на новата етническа общност, усвояват езика на славяните.

Създателите на славянската писменост Кирил и Методий действат в епоха, когато международното влияние на Византия е разклатено. Първата важна дипломатическа мисия на Константин-Кирил е пътуването му до Багдад по времето на халифа ал-Муттавакил. Следват мисията при хазарите през 860 г., при аланите през 861 г. и ключовата за славяните Великоморавска мисия. Моравските и панонските славяни получават писменост на собствен език. Дейността на Кирил и Методий свидетелства, че те обслужват интересите на византийската дипломация. Но обективно от това има полза целият славянски свят.

Славянският език на Кирил и Методий е литературно обработена форма на родния им солунски говор. Думите, които не достигат в разговорния език, или се заемат от гръцки, или се пресъздават със славянски елементи по гръцки образец. Под влияние на по-древната гръцка традиция разговорният солунски говор става книжовен език. Но именно в България този език се развива и процъфтява. По-късно той става книжовен език на цялото славянство и по тази причина до късно се нарича *ѡзѡкъ словѣнскѡ*. При все това този език носи специфичните характеристики на българските говори, затова го наричаме *старобългарски*. Старобългарският език съдържа и пласт културни заемки от езика на прабългарите, които вече са станали общославянски, и най-яркият пример от този пласт е думата *книга*.

През цялата си история българският език е бил в контакт с гръцкия. Непосредственото влияние на гръцки е отразено чрез живото новогръцко произношение, което е чувано от носителите на езика. Освен това през по-ново време през западните езици навлиза и културна лексика от гръцки произход

в еразмовото ѝ произношение. В Европа то е въведено в началото на XVI в. и отразява старогръцкия изговор, както е звучал през Античността. Така в български се настаняват и двата типа изговор:

гръцки корен	контактна заемка	книжна заемка
βασιλεὺς	василевс	базилика
διδάσκω 'обучавам'	даскал < διδάσκαλος	дидактика
ελλειψεις	липса	елипса
Ἡρακλῆς	Ираклий	Херакъл
μόλυβδος 'олово'	молив	молибден
οἶκος 'дом'	икономисвам	екология
Ὀμηρος	Омир	хомерически смях
παιδεύω 'възпитавам, уча'	изпедепсам 'усъвършенствам'	пропедевтика
πράξις 'действие'	изпраксан 'опитен'	практика
πανηγυρίς 'всеобщо събиране; слово пред събрание'	панаир	панагерик
σῆμα 'знак'	шамандура < σημάδιον	семантика

Старобългарският език се опира на говорите на българските славяни – солунски, преславски и охридски. Българският става и втори език за всичките етноси в разноплеменната българска държава – албанци, власи, печенези, кумани. Той е напълно жив и разговорен език, който непрекъснато се развива. В резултат на това развитие към XII в. в езика вече са настанали такива промени на фонетично и морфологично равнище, че тази фаза се определя като среднобългарски език.

През среднобългарския период разговорната реч и писменият език са доста различни. Разговорните особености се промъкват в книжовността като случайни небрежности, и то предимно в текстове, които не са свързани с църковната традиция. Писменият език на Търновската книжовна школа е изкуствено архаизиран и отдалечен от народния говор. Но именно този език оказва силно влияние на книжовността в руските княжества, където възникват московска и западноруска редакция на езика, във Влашко и Молдова в езика на влахо-българските грамоти, както и в Сърбия. Макар да се създават оригинални произведения, значителна част от дейността на търновските книжовници се състои от преводи, преписи и сборници с компилации. Може би поради тази причина Ресавската книжовна школа, възникнала с дейното участие на Константин Костенечки и Григорий Цамблак, в Югославия обрства с отрицателни конотации: „Данас се појам „ресавска школа“ користи да опише оне који краду интелектуалну својину, препесују од других, плагирају“ (Корач 2017).

България е разположена изцяло върху земите, които е владяла Римската империя. Тракия, която до късно остава римска, в народа носи названието Ро-

маня. Късният латински език и неговите потомци, източнороманските езици, са част от езиковата ситуация в средновековна България. Латинският влияние върху български и опосредствано, чрез книжните заеми. И тук, подобно на гръцки, има контактни и книжни заеми:

латински корен	контактна заемка	книжна заемка
acetum	оцет	ацетон
balneum	баня	балнеология
Caesar	цар	цезарово сечение
carne 'плът, месо'	карначе	инкарнация
claudere 'затварям'	клизура	клауза
comitem 'спътник, съратник [на вожд]'	кмет	комитет
communio 'споделяне, съпричастност'	комка	комуникация
furca 'разклонен прът'	хурка	бифуркация, фуркет
mensa	маса	менза 'студентски стол'

След загубата на суверенитета на България в края на XIV в. в книжовността настана упадък. Консервативната писмена традиция вече престава да съдържа развитието на естествените процеси в живия език и той започва да се променя с ускорени темпове.

Засилва се влиянието на турския език. Но взаимодействието с турски почти не повлиява върху граматичните особености на българския. Турското влияние се чувства в лексиката и донякъде в словообразуването. Турцизмите са прониквали не по книжен път, а чрез непосредствено общуване и до сега са осезаема част от разговорната реч. Спонтанният характер на устната реч често я прави емоционално-експресивна и много турцизми имат такъв характер. Емоционалната окраска се наслажда върху лексикалното значение на думите, макар да не се свежда до него: денотативното значение се усложнява с конотации. Така в български се развива богатата синонимия, в която неутралната лексика получава експресивни съответки: *сляп* – *къорав*, *удоволствие* – *кеф*, *сводник* – *пезевенк*, *умря* – *гибердяса*, *подлизурко* – *мекере*.

Чрез турски проникват и редица думи от персийски и арабски произход. Арабски е оказвал влияние и върху европейските езици, чрез които също са заети някои думи. В български съществуват двойки от арабски думи, заети чрез различно посредничество: *safār* 'пътуване, поход' – *сефеп-тас* 'походен съд за храна' и *сафари*, *al-mālghām* – *амалгама* и *мехлем*, *az-zahr* – *зар* за *игра* и *хазарт*.

През османския период пряката връзка със среднобългарския книжовен език се прекъсва, писмените текстове започват да носят белезите на чужди влияния: ресавската безюсова редакция и русифицирания църковнославянски език. Книжнината почти не отразява процесите, които се развиват в разговорния език на българите. А именно през този период новобългарският език придобива най-характерните си черти.

Именното склонение изчезва. Инфинитивът се заменя с да-конструкции. Развива се постпозитивен определителен член. Аналогични процеси протичат и в другите балкански езици – румънски, албански и гръцки – но в български те са развити най-пълно. В другите балкански езици са запазени падежни форми, а сливането на родителен и дателен падеж е общобалканска черта. Падежи се запазват в местоименията и за балканските езици е характерна местоименната реприза: дублиране на допълнението с лично местоимение, напр. *Агнето го изяде вълкът*. Тази техника разграничава допълнението от подлога и е характерна и за други езици, в които разликата между именителен и винителен падеж е загубена, напр. испански: *A mis invitados siempre les ofrezco café* – *На гостите ми винаги им предлагам кафе*.

Преходът от синтетизъм към аналитизъм се извършва постепенно и в съвременния език има следи от по-стари състояния. Падежни форми могат да се открият във фолклора: *Добра коня с краком тропа, с ноздром диша, ек задава*. Много наречия по произход представляват застинали падежни форми: винителни – *зимъс* (< **з н м ж с ъ**), *лятос*, родителни – *отръки*, *отглади*, локативни – *вкъщи*, *зиме*, *лете*, *горе*, *долу*, творителни – *колчем* ‘колкото пъти’, *щом*, *денем*, *нощем*. Окончанието за творителен падеж става формален белег за наречие, разграничавайки го от други части на речта: *първо* числително – *първом* ‘най-напред’, *тихо* – *тихом*. Процесът обхваща и чуждици – *зорлем*, *сабахлем*. В съвременния език този словообразователен модел вече е непродуктивен.

През XVII–XVIII в. започват да се появяват текстове на новобългарски език. Те носят белезите на регионалния говор, който авторът е познавал. Зараждането на национална буржоазия поставя пред образованието по-високи изисквания, които първоначално удовлетворяват гръцките училища. От тази епоха на елинска образованост в езика остават редица термини, свързани с учението: *даскал*, *школо*, *тинакида* ‘плочка за писане’, *тетрадка*, *молив*. По-късно се появяват и български светски училища. През XIX в. възникват нови просветни центрове – читалищата. Появява се българска преса. Основната част от свободния български печат се издава в средите на емигрантите, най-вече в Румъния. И тъй като повечето от българските емигранти произлизат от икономически активните области из Централния Балкан, по естествен начин балканските диалекти стават основа на новобългарския книжовен език.

До XVIII в. европейските езици не влагат етнически смисъл в понятието „нация“. Когато казват например, че в полската държава кралят се избира от полската нация, не става дума за етнически поляци. В случая това е шляхтата, която има право да избира краля. Тоест нацията се разбира като политическа корпорация. Но Френската революция провъзгласява, че всички, които по-рано са били поданици на френския крал, стават френски граждани, т.е. вече са част от френската нация. Това ново, етническо разбиране на нацията лежи в основата на съвременните концепции за нация и съответно национален език.

През XVIII–XIX в. сред балканските народи се развива чувство за национална идентичност. Румънците свързват произхода си с древните римляни и заменят кирилицата с латиница. Езикът им се прочиства от неромански елементи. Според изследването на Мариус Сала върху 2581 думи от съвременния език, латинските елементи в румънски език сега са 71,66%, като по-малко от една трета са пряко наследени от латински. Френските заемки са 22,12 %, италианските – 3,95 %, а книжните латинизми са 15,26 % (Marius Sala et all. 1988). Гърците изчистват езика си, като възраждат стария език и го издигат до ранг на книжовен. Сърбите се договарят с хърватите католици за общ книжовен език и се отказват от славено-сръбския, който се асоциира с православието. Сърбохърватският книжовен език се изгражда наново въз основа на щокавските диалекти в Източна Херцеговина. В България няма пречки от конфесионално естество. Нещо повече, на църковнославянския език се гледа като на „свой“, като издънка на старобългарския. Именно по тази причина многобройните турцизми и други заемки се заменят с думи от църковнославянски и руски произход. Стопанските и културните връзки с европейските страни отварят вратите на френско, немско и английско влияние, най-вече в лексиката.

Генеалогично българският език е славянски. Славянски е не само основният речников фонд, но и мощен пласт от културна лексика. В граматиката българският наследява от праславянски системата от три рода в имената, свършен и несвършен вид на глагола и редица други. Но в процеса на развитието българската граматика се реструктурира. От предимно флективен език българският се превръща в преобладаващо аналитичен. В типологично отношение той става член на балканския езиков съюз, при това в него балканските процеси са развити най-пълно.

За Източните Балкани, където е разположена България, е характерно едно изключително стратегическо кръстопътно положение. Френският учен Жан-Люк Гуатели остроумно го уподобява на „коридор с четири врати“.

Първата врата е Босфорът, който през последната ледникова епоха е бил суша. Това е портата, през която най-вероятно съвременните хора са проникнали в Европа. Оттам е навлязъл неолитът, за да се разпространи по-нататък в Европа. През тази порта са минали фригийците от балканската си родина, за да се преселят в Азия и да се влеят по-късно в състава на арменския народ, оттам е минал Дарий в похода си към войнствените скити и е покорил тракийските земи, оттам минава и Александър Велики, за да покори на свой ред Персия.

Втората порта е Добруджа – път към огромните евразийски степи, които се простират чак до Китай. Оттам вероятно са дошли първите индоевропейци,

а по-късно идват на многобройни последователни вълни други степни народи – прабългари, печенези, кумани, татари. При Железните врата на Дунава е най-лесният път на северозапад, защото се избягват трудните за преодоляване планини – Карпатите и Алпите. Най-накрая долината на река Сава през Сърбия води към Италия, избягвайки отново ледения капан на високите Алпи на север.

Вътрешнобалкански коридори, по които са се разпространявали хора и култури, са поречията на реките Вардар – Морава и Струма – Искър – Олт. По тези пътища слизат келти, готи, авари и славяни, тези реки очертават и основни етнографски области. Виа Егнация през Драч, Охрид и Беломорието и Диагоналния път Белград – Цариград, изградени от римляните, са основните пътни артерии, по които се разпространяват хора, стоки и идеи.

Почти всички народи, преминали през нашите земи, оставят в една или друга степен своя езиков отпечатък.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алисова и др. 1982: Алисова, Т. Б., Репина Т. А., Таривердиева М. А. *Введение в роман-скую филологию*. Москва, 1982.
- Асенова 1989: Асенова, П. Балканско езикознание. *Основни проблеми на балканския езиков съюз*. София, 1989, с. 178.
- Бешевлиев 1981: Бешевлиев, В. *Прабългарски епиграфски паметници*. София, Издателство на Отечествения фронт, 1981.
- Венедиков 1979: Венедиков, И. *Военно и административно устройство на България през IX и X век*. София, 1979.
- Възрожденската интелигенция 1988: *Българската възрожденска интелигенция*. София, Д-р Петър Берон, 1988.
- Гамкрелидзе, Иванов 1984: Гамкрелидзе, Т. В., Вяч. Вс. Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Тбилиси, 1984
- Генчев 1979: Генчев, Н. *Франция в българското духовно възраждане*. София, Университетско издателство „Климент Охридски“, 1979.
- Георгиев 1977: Георгиев, В. *Траките и техният език*. БАН, 1977
- ГИБИ II: *Гръцки извори за българската история*, том II. БАН, 1958.
- Дыбо 2007: Дыбо, А.В. *Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период*. Москва, 2007.
- Златанов, Легурска 2018: Златанов, И., П. Легурска. Народите: амалгама от езици, гени и обичаи. – *Българска реч*, година XXIV, 2018, книга 1, 79–85.
- Клари 2007: Клари, Р. дьо. *Завоюването на Константинопол 1204 година*. ИК „Европрес“, 2007.
- Корач 2017: Корач, Д. *Црногорска „ресавска школа“*, септембар 6, 2017 . Електронен адрес: <http://www.sedmica.me/crnogorska-resavska-skola/>
- Куркина 1992: Куркина, Л. В. *Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики*. Ljubljana, 1992.
- Кънчов 1996: Кънчов, В. *Македония. Етнография и статистика*. II фототипно изд. София, АИ „Проф. М. Дринов“, 1996 (I изд. Българ. Книжовно Д-во, София, 1900).

- Легурска 2015: Легурска, П. Трудният пъзел на Балканите. – *Информатика, граматика, лексикография*. Сборник доклади и материали от заключителната конференция. София 2015, 149–163.
- Легурска 2018: Легурска-Златанова, П. Ролята на просветните институции за изграждане на национална идентичност. – В: *Сборник от научна конференция в памет на проф. д.ф.н. Благой Шклифов „Българският език – древен, съвременен, единен“*, София, Дио-Мира, 2018.
- ЛИБИ 1965: *Латински извори за българската история*. Т. 3. София, БАН, 1965.
- Македонска 1968: Македонска, Цв. Към въпроса за изграждането на фразеологичната система на българския книжовен език. – В: *Славистичен сборник*, 1968.
- Манчев 1982: Манчев, В. *Спомени. Дописки, писма*. Библиотека „Спомени“, София, Издателство на Отечественния Фронт, 1982.
- Манчев 2001: Манчев, Кр. *История на балканските народи*. Том 1. Електронен адрес: <https://chitanka.info/text/5818/32#textstart>
- Милетич 2003: Милетич, Л. *Разорението на тракийските българи през 1913 г.* Фототипно издание. София, „Български бестселър“, 2003.
- Митова-Джоновна 1989: Митова-Джоновна, Д. *Общонародното и регионалното в културно-историческо развитие на Дунавската равнина*. София, БАН, 1989.
- Мудрак 2005: Мудрак, О. А. Заметки о языке и культуре дунайских булгар. – *Аспекты компаративистики*, вып. 1, Москва, РПУ, 2005, 85 – 106 . Електронен адрес: <http://starling.rinet.ru/Texts/bulgar.pdf>
- Мутафчиева 1993: Мутафчиева, В. *Кърджалийско време*. София, Издателство на БАН, 1993.
- Николаев 1984: Николаев, С. Л. „Кавказоидные“ элементы палеобалканского субстрата. – В: *Античная балканистика*. Москва, 1984.
- Николаев 1985: Николаев, С. Л. Северокавказские заимствования в хеттском и древнегреческом. – В: сб. *Древняя Анатолия*. М. 1985.
- Откупщиков 1986: Откупщиков, Ю. В. *Фрако-карийские изоглоссы – Балканы в контексте Средиземноморья. Проблемы реконструкции языка и культуры*. Москва, 1986, 171–173.
- Откупщиков 1988: Откупщиков, Ю. В. *Догреческий субстрат*. Ленинград, Издательство ЛГУ 1988.
- Панчева 2006: Панчева, Е. *Статистика на предикативността у Св. Патриарх Евтимий Търновски*. Дисертация на тема: *Фразата в житията и похвалните слова на Св. Патриарх Евтимий Търновски*. СУ, 2006.
- Петров 2014: Петров, Д. *Българското образование – поглед назад и напред*. Електронен адрес: <https://offnews.bg/analizi/balgarskoto-obrazovanie-pogled-nazad-i-napred-325835.html>
- Радев 1994: Радев, С. *Ранни спомени. В Галата-сарайския лицей*. София, 1994. Електронен адрес: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=101&WorkID=2395&Level=2>
- Радичева 2013: Радичева, М. *Значение на надежните грамми в старочешки в съпоставка със среднобългарски език*. СУ, 2013.
- Развитие етническото 1982: *Развитие етническото самосознание славянских народов в эпоху раннего средневековья*. Москва, Наука, 1982.
- Ранузио 1604: Rannusio Paolo. *Della guerra di Costantinopoli per la restituzione de gl'imperatori Comneni fatta da sig. venetiani et francesi l'anno 1204*. Publication date 1604. Book from the collections of National Central Library of Rome.

- Саенко 2015: Саенко, М. Н. История далматинского и балкаино-романских языков с точки зрения лексикостатистики. – *Journal of Language Relationship*. Вопросы языкового родства, 13/4 (2015).
- Салгънджиев 1906: Салгънджиев, Ст. *Лични дѣла и спомени по възбуждането на Солунскитѣ и Стѣрски Българи или 12-годишна жестока неравна борба съ гръцката пропаганда*. Пловдив, Печатница „Трудъ“ на П. Бѣловѣждовъ, 1906.
- Седов 2005: Седов, В. В. *Славяне. Историко-археологическое исследование*. Москва, Институт Археологии Российской Академии наук, Знак, 2005.
- Селищев 1931: Селищев, А. *Славянское население в Албании*. Издание Македонского Научного Института, София, 1931.
- Снегаров 1995: Снегаров, И. История на Охридската Архиепископия. Том 1. От основаването и до завладяването на Балканския полуостров от турците. Второ издание. София, АИ „Проф. Марин Дринов“. Електронен адрес: http://www.promacedonia.org/is/is_2_8.html
- Сотирович 2014: Сотировић, В. Б. *О етничком идентитету Српскохрватског или Хрватскосрпског езика. – из јужнословенске догађајнице: Збирка одабраних чланака*, Вилнус: Штампарија Литванског едуколошког универзитета, „Едукологија“, 2014
- Старобългарски 1991: *Грамматика на старобългарския език*. Институт за български език, 1991.
- Старостин 1988: Старостин, С. А. Индоевропейско-северокавказские изоглоссы. – *Древний Восток. Этнокультурные связи*. Т. XXX. Москва, 1988.
- Стойков 1963: Стойков, Ст. Основното диалектно деление на български език. – В: *Славянска филология*. Т. III. София, 1963.
- Стойков 2002: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. 4-то фототипно изд. София, Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2002.
- Тодоров 2001: Тодоров, Г. Дълбокото възбуждане на България – времето и делото на св. Пимен Зографски. – *Култура*, бр. 39 (2200), 9 ноември 2001.
- Толстой 1997: Толстой, Н. И. Славянская лексика в ареальном аспекте. – В: *Избранные труды*, т. I. Славянская лексикология и семасиология, 1997.
- Тотоманова 2009: Тотоманова, А.-М. *Среднобългарският вокализъм*. – В: <https://e-medievalia.uni-sofia.bg/statii-dokladi-presentatii/srednobaigerskiyat-vokalizam>
- Тотоманова, Деепричастия: Анна-Мария Тотоманова. *Някои щрихи към развоја на деепричастията и отглаголните наречия*. – В <https://www.academia.edu/10644744>
- Трифонов 1940: Трифонов, Ю. Сръбско-българска безюсова редакция в старата книжнина на южните славяни. – В: *Македонски преглед*, XII, 1940, кн. 2.
- Трубецкой 1927: Трубецкой, Н. С. Общеславянский элемент в русской культуре. – В: сб. *К проблеме русского самопознания*, Париж, 1927.
- Тяпко 2006: Тяпко, Г. Г. Хорватское „триязычье“ в начале XXI в. – В: Г. Г. Тяпко. *Глобализация – этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы*. Кн. 2. Ин-т славяноведения РАН. Москва, Наука, 2006, 153–173.
- Фасмер 1964–1973: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I–IV. Москва, 1964–1973.
- Хониат 1835. *Nicetae Choniatae Historia*, Bonn, 1835.
- Цивьян 1990: Т. В. Цивьян. *Лингвистические основы балканской модели мира*. Москва, Наука, 1990.

- Щепкин 1899: Щепкин, В. М. *Рассуждение о языке Саввиной книги*. С.-Петербург, 1899.
- Banac 1983: Banac, I. The Confessional „Rule“ and the Dubrovnik Exception: The Origins of the „Serb-Catholic“ Circle in Nineteenth-Century Dalmatia. – *Slavic Review*, Vol. 42, No. 3 (Autumn, 1983).
- Birnbaum 1970: Birnbaum, H. Four Approaches to Balto-Slavic. – In: *Donum Balticum*, 1970.
- Bratanić 1951: B. Bratanić. Uz problem doseljenja južnih Slavena – *Zbornik radova Filozofskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, s. 221–248.
- Casritiss 1972: Casritiss, H. *Die Okkupation Thrakiens durch die Perser und der Sturz des athenischen Tyrannen Hippias*. Chiron 2, 1–5.
- Connie Gelb: Do-Support: Historical Roots and Current Usages. {Available online <https://studylib.net/doc/13082307/do-support-historical-roots-and-current-usages-introduct...> }
- Encyclopædia Iranica. Commerce In the Achaemenid period – <http://www.iranicaonline.org/articles/commerce-ii>
- Faroghi et al. 1997: Faroghi, S., Br. McGowan, S. Pamuk. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Volume 2.
- Goedemans, Hulst 2013: Goedemans, R. & Hulst, H. van der. Weight-Sensitive Stress. – In: Dryer, M. S. & Haspelmath, M. (eds.) *The World Atlas of Language Structures*. Online. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2013. {Available online at <http://wals.info/chapter/15>}
- Graebner 1975: Michael David Graebner. *The role of the Slavs within the Byzantine Empire*, 500-1018. New Brunswick, New Jersey, 1975.
- Hallock 1978: Hallock, R.T. *Selected Fortification Texts*, Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran 8.
- Jakobson 1931: Jakobson, R. Über die phonologischen Sprachbünde. – In: *TCLP*, 4, 1931, 234–240. – Vide SW I, 6 (137–143).
- Jireček 2011: Jireček, K. *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911.
- Kushniarevich et al. 2015: Kushniarevich, A. et al. Genetic Heritage of the Balto-Slavic Speaking Populations: A Synthesis of Autosomal, Mitochondrial and Y-Chromosomal Data. – *PLoS ONE* 10(9): e0135820. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0135820>
- Lindstedt 2000: Lindstedt, J. Linguistic Balkanization: Contact-induced change by mutual reinforcement. – In: D. Gilbers, J. Nerbonne & J. Schaeken (eds), *Languages in Contact Studies in Slavic and General Linguistics*, vol. 28. Amsterdam & Atlanta.
- Madgearu 2016: Madgearu, A. *Defending the passes in the Haemus mountains. From clausura to kleisoura*. Călărași, 2016.
- Marius Sala et al. 1988: Sala, M. (coord), Bîrlădeanu, M., Iliescu, M., Macarie, L., Nichita, I., Ploae-Hanganu, M., Theban, M., Vintilă-Rădulescu, I. *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988.
- Merlini 2009: Merlini, M. *Neo-Neolithic Literacy in Southeastern Europe: an Inquiry into the Danube*, Biblioteca Brukenthal XXXIII.
- Miletič 1903: Miletič, L. *Das Ostbulgarische*. Wien, D. Holder, 1903.
- Murray 1884: Murray, J. *The Academy*. Alexander and Shephard. Page 68.
- Nutton 2004: Nutton, V. *Ancient Medicine*. London and New York, Routledge 2004.
- Pereltsvaig, A. *Uzbek, “the penguin of Turkic languages”*. 2011 {<http://www.languagesoftheworld.info/language-families/uzbek-the-penguin-of-turkic-languages.html>, Accessed on 2016-12-21}

- Royal Frankish Annals 1972: Royal Frankish Annals and Nithard's Histories. – In: *Carolingian Chronicles*: (Translated by Bernhard Walter Scholz with Barbara Rogers). The University of Michigan Press 1972.
- Schramm 1997: Schramm, G. *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5–7. Jahrhunderts in Lichte der Namen und Wörter* R. Oldenbourg Verlag.
- Sherratt 1981: Sherratt, A. Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. – *Pattern of the Past: The studies in honour of David Clark*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Turkic etymology: [http://starling.rinet.ru/Turkic etymology// *sıl / *sıl](http://starling.rinet.ru/Turkic-etymology//%2A%20s%20il%20/%2A%20s%20il%20/)
- Vasmer 1941: Vasmer, Max. *Die Slaven in Griechenland*. Verlag der Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1941.
- Zoltan 2013 : Zoltan, A. Славянские диалекты Карпатского бассейна во время прихода венгров (IX в.). – *Studia Slavica Hung*, 58/1 (2013), 209–218.